

2020 - 2021 MAGAZINE VOOR BURGERSCHAPSVORMING OP DE BASISCHOOL

“Beter klein te beginnen en telkens een stukje verder komen, dan met grote ambities starten en een illusie armer de vakantie in gaan.”

Bram Eidhof

**Burgerschap op school:
agenda of principe?**

Gert Biesta

SCHOOLVOORBEELD

OBS Groenehoek

‘Anders’ ben je niet alleen

Willemijn Rinnooy Kan

Hallo!

fotografie Katja Mali

Waarom koos jij voor het onderwijs?

Voor veel van ons geldt dat we, meer dan door kennisoverdracht, gedreven worden door de behoefte iets te willen betekenen voor kinderen. Je wilt je leerlingen leren dat zij zich mogen ontwikkelen tot wie ze zijn. Je wilt hen leren samenleven met de ander, die ook zichzelf mag zijn. De school is daar een prachtige plek voor: kinderen met uiteenlopende achtergronden komen er samen.

Hannah Arendt, een politiek filosoof uit de vorige eeuw die ook de pedagogiek beïnvloedde, noemde de school een 'tussenruimte'. In een artikel van Nivoz stond het eens zo: "De school is er niet om haar leerlingen de nieuwe samenleving te laten maken; ze is er om kennis te laten maken met de bestaande wereld." Je moet niet denken dat je vanuit het onderwijs de hele samenleving verandert. Dan ga je namelijk voorbij aan de thuissituaties.

Arendt geeft het beeld van een tafel waar je met elkaar aanzit en de dingen bespreekt. Bij een kind aan tafel zitten ouders, vriendjes, familie en ook de school, waar de leraar hem ideeën meegeeft. Als leraar ben je niet helemaal neutraal, je bent niet indoctrinerend, maar je reikt inzichten aan.

Burgerschapsvorming heeft altijd bij het onderwijs gehoord en verdient met de nieuwe, wettelijke aanscherping van de burgerschapsopdracht ook extra aandacht. Want hoewel 'wettelijke aanscherping' wat star klinkt, is er voor elke individuele school de ruimte zelf een vorm te vinden die bij jou en jouw leerlingen past. Zoals je bij een tangram de stukken gebruikt om jouw eigen vorm te leggen.

Is er binnen jouw team bijvoorbeeld overeenstemming over wat jullie leerlingen nodig hebben? Wat is jullie visie op burgerschapsvorming? En hoe breng je die tot uiting in je onderwijs?

Een jaar geleden startte de PO-Raad samen met Stichting School & Veiligheid het project Burgerschap op de Basisschool, om het basisonderwijs te ondersteunen in het versterken van burgerschapsonderwijs. Daarvoor bieden we je ook dit magazine aan, boordevol inspiratie. Schoolvoorbeelden wisselen zich af met inhoudelijke artikelen en interviews.

Ik wens je veel leesplezier!

Anko van Hoepen,
vicevoorzitter PO-Raad

COLOFON uitgave

website
e-mail
tekstredactie
ontwerp
jaar

PO-Raad en
Stichting School & Veiligheid
www.poraad.nl/burgerschap
post@burgerschapopdebasisschool.nl
Annemiek Verbeek
MOOZ grafisch ontwerp
2020 - 2021

INHOUD

2

INTERVIEW ESTHER VAN DEN BERG AMBASSADEUR VOOR HET PROJECT BURGERSCHAP OP DE BASISCHOOL

SCHOOLVOORBEELD
SOCIOCRATISCHE
LEEROMGEVING DEURNE 'WIJ ZIJN ECHT EEN GEMEENSCHAP'

5

9

INTERVIEW HANNEKE FELTEN OPGROEIEN ZONDER VOOROORDELEN: DAT BEGINT IN DE KLAS

ARTIKEL FLEUR NOLLET
BURGERSCHAPSONDERWIJS
BEGINT BIJ DE SCHOOLCULTUUR

13

18

SCHOOLVOORBEELD OBS GROENEHOEK BERGSCHENHOEK 'GOED KAN ALTIJD BETER'

ARTIKEL WILLEMIJN RINNOOY
KAN 'ANDERS' BEN JE NIET ALLEEN

21

24

ARTIKEL HESSEL NIEUWELINK
IS ER DRAAGVLAK BIJ ONZE SCHOOLLEIDING EN ONS TEAM?

INTERVIEW ANNETTE VAN DER LAAN SCHOLEN ZIJN IN FEITE KLEINE SAMENLEVINGEN

27

29

ARTIKEL BRAM EIDHOF
EEN VISIE OP BURGERSCHAP: HOE DOE JE DAT PRAKTISCH?

SCHOOLVOORBEELD IBS AL JAWHARA AMSTERDAM 'BURGERSCHAP GAAT VERDER DAN HET SCHOOLPLEIN'

32

34

ARTIKEL GERT BIESTA
BURGERSCHAP OP SCHOOL: AGENDA OF PRINCIPE?

SCHOOLVOORBEELD
BASISSCHOOL MANJEFIEK
'AANDACHT VOOR BURGERSCHAP IS BIJNA VOORWAARDELIJK HIER'

41

A portrait of Esther van den Berg, a woman with dark hair pulled back, smiling warmly. She is wearing a dark blue, ribbed collared shirt and a necklace with a small pendant. The background is a solid pink color. A yellow triangle is in the top right corner, and a white box with text is in the bottom right corner.

Interview Esther van den Berg

“Wie wil ik zijn in deze maatschappij? En: ‘Wat kan ik betekenen voor de samenleving?’”

Esther van den Berg is *onderwijsadviseur* en zet zich in voor gelijke kansen voor ieder kind. Als onderwijsadviseur ziet zij het als haar taak om met scholen te werken om de kwaliteit te verhogen. Hierbij is zij vooral geïnteresseerd in de interactie tussen kinderen en volwassenen, omdat dit het primaire mechanisme is om te ontwikkelen en te leren. Sinds mei 2020 is Esther onder meer werkzaam als *ambassadeur voor het project Burgerschap op de Basisschool* en heeft ze al verschillende scholen en besturen bezocht.

Ambassadeur voor het project Burgerschap op de Basisschool

Graag nemen we je mee in het werk van een ambassadeur van het project Burgerschap op de Basisschool. Adviseur van dit project, Sylvia van Bragt, gaat in gesprek met Esther van den Berg.

Door: Sylvia van Bragt

de leerling gewaardeerd wordt, kan een leerling zichzelf daar ook niet op corrigeren.

Graag ga ik dan ook het gesprek aan hoe de impliciete regels meer expliciet gemaakt kunnen worden, zodat leerlingen ervaring opdoen met democratische principes in een veilige omgeving van de school.

Vrijheid van meningsuiting is voor mij ook een groot goed. Hierin ligt een vraagstuk. Hoe verhoudt vrijheid van meningsuiting zich tot respect voor de ander? Dat kan soms schuren. Een democratie berust zich op waarden waar spanning tussen bestaan. Daar gaan mijn gesprekken met een school over.”

Wat is het leukste aan werken als ambassadeur en juist voor deze opdracht?

“Dat komt elke keer weer terug op het voeren van het gesprek over burgerschap. Het zijn allemaal aspecten en vraagstukken waar wij allemaal, inclusief de leerlingen, dagelijks mee te maken hebben.

‘Hoe kunnen wij met elkaar op een manier samenleven waar we allemaal mee mogen doen? Ook al verschillen we van mening’. Ik vind dat heel inspirerend en vaak ook hartverwarmend. Het gaat dan echt over de inhoud, die doet ertoe. Scholen geven dit ook regelmatig aan: hoe kunnen we →

Hoe kwam je in deze functie terecht?

“Vanuit mijn onderzoek naar Burgerschapsvorming in het MBO aan de faculteit Onderwijs-wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam, kwam ik in contact met Irene de Kort, projectleider Burgerschap VO-Raad. Zij vertelde over dit project en dat er ambassadeurs voor geworven zouden worden. Ik wist meteen: dat ben ik!”

Wat vind jij persoonlijk belangrijke aspecten van burgerschap?

“Burgerschapsonderwijs gaat wat mij betreft echt over de interactie. Als we zeggen: ‘De leraren doen ertoe’, dat is voor mij dat zij een verschil kunnen maken door de keuzes die zij maken in interactie, de kennis die zij overdragen en het voorbeeld dat zij geven. Kwaliteit van onderwijs heeft voor mij zeker

te maken met de vraag wat je de leerling wil bijbrengen en meegeven.

Als ik nadenk over burgerschap in het onderwijs, dan vind ik het belangrijk dat kinderen enthousiast worden gemaakt om zichzelf vragen te stellen als: ‘Wie wil ik zijn in deze maatschappij?’ En: ‘Wat kan ik betekenen voor de samenleving?’ Dit lijken grote vragen, maar kinderen hebben al duidelijke ideeën over de maatschappij namelijk binnen hun eigen school als mini-samenleving.

Wat ik ook erg interessant vind in deze mini-samenleving, is om oog te hebben voor de zogenaamde ongeschreven regels en gedrag op school. Deze zitten verborgen in de opdrachten en de manier hoe waarop men met elkaar omgaat. Als een leraar bijvoorbeeld bij het geven van leertaken niet aangeeft of zelfstandigheid of initiatief van

de leerlingen betrekken bij de ontwikkeling van het onderwijs en hoe gaan wij op een fijne manier met hen in gesprek? Zo dragen we bij aan de school als oefenplaats.

Wat is je bij het uitoefenen van deze functie tot nu toe het meeste bijgebleven?

“Ik heb een erg interessant gesprek gevoerd over identiteit met Hakima el Ghannouti, directeur van Islamitische Basisschool Al Jawhara [zie bladzijde 32 van dit magazine]. De wijze waarop zij mij uitlegde over hoe persoonlijke opvattingen zich kunnen verhouden tot de maatschappij waarin je leeft. Die kun je los van elkaar zien en hoeven elkaar niet in de weg te zitten. Ik vind dat deze manier van

kijken enorm veel ruimte geeft aan samenleven. Voor mij persoonlijk was dit echt een eyeopener.”

Wat is je wens ten aanzien van jouw invulling voor het project voor 2021?

“Dat we met zo veel mogelijk besturen en directeuren inhoudelijk het gesprek mogen voeren over burgerschap. Dat we over twee jaar kunnen zeggen: *‘Met het team praten over burgerschap is de normaalste zaak van de wereld’*. Ik wil scholen ondersteunen in datgene wat zij al doen en om daarin de verbinding te maken met burgerschapsvorming, zodat er het gevoel ontstaat dat er al heel veel gebeurt en hoe er een verdieping kan plaatsvinden.”

Sylvia van Bragt is *adviseur* bij het *project Burgerschap op de Basisschool*. Zij ondersteunt en begeleidt scholen om te werken aan een veilige schoolomgeving; waar geleerd mag worden, waar meningen mogen schuren en die voorbereidt op de samenleving. Wilt u meer weten over of heeft u behoefte aan begeleiding op burgerschapsvorming op uw school? Neem dan contact met haar op via: post@burgerschapopdebasisschool.nl.

‘Wij zijn **echt** een gemeenschap’

Door: Miriam Bruinooge

Respectvol zijn, niet over elkaars grenzen gaan en openstaan voor anderen. Bij de Sociocratische Leeromgeving LOS Deurne is dat al de normaalste zaak van de wereld.

“Wij noemen dat eigenlijk gewoon fijn met elkaar omgaan”, vertelt leerling Alex Lucas (15). Samen met begeleider en specialist natuurkunde Annemiek Kamp legt hij uit hoe zijn leeromgeving invulling geeft aan burgerschap.

Annemiek: “Er zijn bijna vijftig leerlingen hier, in de leeftijd van 4 tot 21. Die spelen, ontdekken en leren samen. Ze helpen elkaar. En iedereen is gelijkwaardig, of je nu een leerling bent of begeleider. Sommigen moeten daar wat aan wennen, die zijn een sterkere hiërarchie gewend. Maar zo zijn wij niet. We zijn echt een gemeenschap. Leren doet iedereen op zijn eigen tempo en vanuit een intrinsieke motivatie. Belangstelling voor anderen, en wat ze anders maakt, wordt sterk aangemoedigd.” →

“Ik vind het wel heel zinnig dat er aan scholen wordt gevraagd er consequent aandacht aan te besteden.”

Kijken en luisteren

Annemiek: “Je kunt al heel veel leren over wat er allemaal bestaat in de wereld door echt goed te kijken en te luisteren. We hebben regelmatig gasten, ook uit het buitenland, waar de leerlingen ook veel van kunnen leren. Alle kennis die een leerling wil vergaren reiken we aan, maar we hebben geen apart vak voor bijvoorbeeld de verschillende wereldreligies. De onderwijsinspectie wilde dat we daar een projectweek over zouden organiseren. Ze maakten zich een beetje zorgen over de leerdoelen. Ik heb uitgelegd dat ik het jammer zou vinden dat op die manier te doen, want het past niet bij onze filosofie. Door er een projectweek van te maken leg je de nadruk op het anders zijn van mensen die een bepaalde religie aanhangen. En dat willen we niet. Dat is wij vs zij, en daar gaat het hier nadrukkelijk niet over. Mensen zijn allemaal anders, en dat is goed. Hier leert iedereen naar elkaars mening en standpunt te luisteren en daardoor leren ze heel goed dat iedereen anders over bepaalde zaken denkt. En soms passen ze op basis daarvan hun mening aan.”

Democratische besluitvorming

Alex: “Besluiten worden hier op school sociocratisch genomen. Als kinderen iets willen kunnen ze een motie indienen en wordt het in de kring besproken. Dan kunnen ze aangeven waarom ze dat willen en wat ze daarvoor nodig hebben. Ze moeten kunnen beargumenteren waarom ze het nodig hebben en een kostenplaatje indienen. Vervolgens

krijgt iedereen de beurt om er iets over te zeggen. Aan het eind kun je dan consent geven. Dat betekent niet noodzakelijk dat je er ermee eens bent, maar in elk geval dat je geen overwegend bezwaar hebt.”

Wetsvoorstel nodig

Wat vinden ze van het aangepaste wetsvoorstel?

Alex: “Als ik heel eerlijk ben moest ik een beetje lachen. Niet omdat ik het onzin vind, integendeel, maar wij vinden het hier zo normaal om respectvol met elkaar om te gaan en op een democratische manier te leven dat ik soms bijna vergeet dat het op andere scholen helemaal niet zo vanzelfsprekend is. Ik heb stage gelopen op een basisschool en ik keek echt op van het gebrek aan vrijheid. Terwijl dat op zich al een vooruitstrevende school was. Maar in de praktijk kwam de keuzevrijheid neer op het kunnen kiezen of je liever wilde rekenen of lezen. Dat staat toch wel ver af van wat we hier doen. Dus het is goed dat scholen meer aandacht geven aan burgerschap.”

Ook **Annemiek** kent het reguliere onderwijs uit eigen ervaring. “Ik vind het wel heel zinnig dat er aan scholen wordt gevraagd er consequent aandacht aan te besteden. Het is hard nodig. Maar je kan het niet als een dingetje erbij doen. Je moet het echt integreren en voorleven. Met projectweken kom je er niet als het gaat om burgerschap. Hier is het de kern van alles wat we doen.”

Zelfbewust

Alex: “Je leert hier echt je eigen mening duidelijk te maken. Zodra

je iets wilt ga je er ook voor en dan stop je niet halverwege. Maar, en dat is belangrijk, zonder de grens van een ander over te gaan. Natuurlijk blijven we mensen en soms komt het tot een botsing tussen leerlingen. Dat is helemaal niet zo erg, maar hoe je ermee omgaat is wel belangrijk. We steken samen veel energie in het uitpraten en alles weer in goede banen leiden. Daar hebben we de

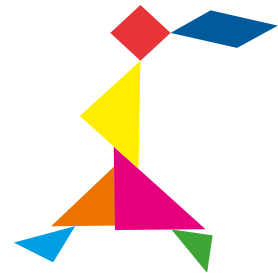
“Met projectweken kom je er niet als het gaat om burgerschap.”

bemiddelingskring voor. Daarin gaat het nadrukkelijk niet over iemand de schuld geven, maar om ieders verhaal te horen en te begrijpen. Iedereen in de kring kan aangeven wat hij of zij kan doen om de situatie op te lossen en in de toekomst te voorkomen.”

Burgerschap laat zich misschien slecht meten, maar over de vaardigheden van haar leerlingen maakt **Annemiek** zich absoluut geen zorgen. “Ik kan het zien aan de leerlingen. We hadden hier laatst een studiedag voor alle begeleiders en Alex deed ook mee. Iedereen ⇨

werd uitgenodigd een deel van de training over te nemen. En terwijl de begeleiders daar best nerveus voor waren, stond Alex daar heel kalm en zelfbewust. Met kop en schouders stak hij erboven uit.

Echt. En dat komt omdat hij hier heeft geleerd om bij zichzelf te blijven en zich niet van de wijs te laten brengen. Toen ik dat zag dacht ik: ja, dit is wat wij kinderen hier leren.”

“Toen ik dat zag dacht ik: ja, dit is wat wij kinderen hier leren.”

Opgroeien zonder vooroordelen: dat begint in de klas

Respect, verdraagzaamheid en het afwijzen van discriminatie zijn belangrijke thema's binnen burgerschapsonderwijs. Wat kun je als leraar doen om kinderen te laten opgroeien zonder vooroordelen? Hanneke Felten en haar collega's van het Kennisplatform Integratie en Samenleving (KIS) bestudeerden zo'n 200 wetenschappelijke studies om antwoord te geven op die vraag.

Door: Fleur Nollet

normen tegen discriminatie in de klas voor nodig.”

Wat kun je in elke klas doen om vooroordelen te verminderen?

“Zet in op een duidelijk 'wij-gevoel' als klas; stimuleer een groepsgevoel en benoem hierbij juist ook dat verschillen tussen kinderen in afkomst of religie er zijn en dat dit oké is. Iedereen hoort erbij. Het duidelijk maken in woord en gedrag dat discriminatie niet geaccepteerd wordt op school, is bij iedere leeftijdsgroep belangrijk. Stel zelf een duidelijke norm.”

Wat kun je specifiek doen in de onderbouw om vooroordelen te verminderen?

“Voor kinderen onder de acht jaar kan het helpen om boekjes voor te lezen over vriendschappen tussen kinderen die van elkaar in afkomst of religie verschillen. Check vooraf boekjes op stereotiepe beelden; zelfs als in het boekje wordt uitgelegd dat de stereotypen niet juist zijn, blijven ze toch hangen bij kinderen. Ook is goed om te controleren of er in de boekjes niet steeds ruzie wordt gemaakt. Het gaat juist om te laten zien dat kinderen van verschillende achtergronden heel goed elkaars vriendje kunnen zijn. Eventueel kan je ook aan kinderen zelf vragen om aan elkaar te vertellen over hun vriendschappen met kinderen die anders zijn dan zichzelf. ⇒

De titel van jullie onderzoek is 'Opgroeien zonder vooroordelen'. Basisschoolkinderen beoordelen elkaar toch niet op afkomst en huidskleur?

Hanneke: “Helaas moet ik die aanname ontkrachten; kinderen zijn niet kleurenblind. Al vanaf de peuterleeftijd leren kinderen onderscheid te maken op grond van afkomst. Je ziet bijvoorbeeld een sterke voorkeur om met kinderen uit 'de eigen groep' te spelen. Dat komt omdat jonge kinderen het lastig vinden om elk kind als individu te zien. Ze maken onderscheid tussen

mensen op grond van oppervlakkige kenmerken, waardoor verschillen tussen groepen mensen uitvergroot worden. Daarnaast zien kinderen in hun omgeving vooroordelen en nemen ze die over. Ze leren dat ze zelf tot een bepaalde groep behoren en ontwikkelen hun identiteit door het verschil te benadrukken ten opzichte van mensen uit andere groepen. Er lijkt zelfs een piek te zijn in vooroordelen bij kinderen in de kleuterleeftijd. Gedurende de basisschool kunnen deze vooroordelen weer iets afnemen, of in ieder geval minder expliciet worden. Dit gaat echter niet vanzelf, daar zijn bijvoorbeeld duidelijke

Interview Hanneke Felten

“Belangrijk is dat jij als leraar laat zien dat je er voor ze bent, dat je discriminatie afkeurt en werkt aan een respectvolle houding van alle kinderen.”

Hanneke Felten is *senior onderzoeker* en *projectleider Kennisplatform Integratie en Samenleving (KIS)* vanuit *Movisie*. Zij doet al meer dan 15 jaar onderzoek naar thema's als diversiteit en emancipatie. Samen met collega's focust zij de afgelopen jaren op de vraag: hoe kan discriminatie effectief worden voorkomen? Zij vertaalt daarbij inzichten uit de wetenschap naar praktische handvatten voor de praktijk.

Naast boeken kan er ook gebruik worden gemaakt van films of series. Daarvoor gelden dezelfde tips als bij boeken. Ik heb trouwens gehoord van een onderzoeker vanuit de Universiteit Leiden dat er wordt gewerkt aan een lijst geschikte boekjes. Dat is handig!”

Wat kun je specifiek in de bovenbouw doen om vooroordelen te verminderen?

“Als kinderen met verschillende achtergronden bij elkaar in de klas zitten, dan heb je al een voordeel boven een school met minder diversiteit. Maar met een diverse klas alleen ben je er niet. Kinderen hebben de neiging om vriendschappen te ontwikkelen met kinderen met dezelfde achtergrond. Dus als leraar is het raadzaam om **actief vriendschappen te bevorderen** tussen kinderen die van elkaar verschillen. Zoals de bekende *‘contacttheorie’* voorschrijft, kan echt goed contact met slechts één persoon uit een minderheidsgroep de vooroordelen verminderen naar de gehele minderheidsgroep. Dus die vriendschappen een handje helpen is zeker aan te raden. Bijvoorbeeld door bij klassenopdrachten bewust groepjes in te delen die divers zijn. Zorg vervolgens in de opdrachten dat de kinderen echt moeten samenwerken en dus afhankelijk van elkaar zijn om een goed resultaat te krijgen, bijvoorbeeld door ieder kind een stukje informatie te geven

waardoor de opdracht alleen echt samen opgelost kan worden. Dit kan bij allerlei lessen. Herhaal dit daarom regelmatig in verschillende vormen zodat kinderen **leren samenwerken** met andere kinderen die zij normaal minder snel opzoeken.”

Nu zijn er ook klassen die minder diversiteit kennen. Wat kun je daar doen om daar de vooroordelen te verminderen?

“In die situatie is het extra belangrijk om in te zetten op het voorkomen van vooroordelen, want uit onderzoek blijkt dat met name *‘witte’* kinderen sterke vooroordelen hebben omdat zij in de meerderheid zijn en vooroordelen over mensen met een migratie- of vluchtelingenachtergrond meekrijgen via bijvoorbeeld de (sociale) media. Wat je kunt doen is onder meer inzetten op **inleving** en **empathie**. Kinderen leren dan om zich al op jonge leeftijd in te leven in iemand die zij in eerste instantie beschouwen als *‘anders’* dan zij zelf. Dit vermindert vooroordelen. Rollenspellen kunnen daarbij helpen, kinderen verplaatsen zich dan mentaal in de situatie van iemand anders. Pas wel op dat er **geen stereotyperende** beelden worden herhaald of uitvergroot.

Wat ook kan helpen, is het voorlezen van een verhaal vanuit het perspectief van een kind met een andere afkomst. De leraar stelt de kinderen vragen,

zoals: *‘Wat zou jij doen als jij het kind was?’* Of: *‘Hoe zou jij je voelen in die situatie?’*. Deze aanpak is al toepasbaar bij kinderen vanaf vier jaar, maar werkt ook bij twaalfjarigen. Nog een andere aanpak is denkbeeldig contact stimuleren: kinderen krijgen dan foto’s en plaatjes te zien van spelende kinderen (die van elkaar verschillen in afkomst) en mogen vervolgens vertellen welke leuke activiteiten ze daarop zien. Aan hen wordt gevraagd om zich voor te stellen dat zij het kind zijn op het plaatje dat aan het spelen was met het kind met een andere afkomst dan zij zelf. Vervolgens krijgen ze een aantal minuten de tijd om zich voor te stellen welke **leuke activiteiten** ze samen zouden doen en daarna worden ze uitgenodigd om daarover te vertellen. Verschillende studies laten zien dat dit vooroordelen op basis van afkomst kan verminderen. Zie het rapport voor meer voorbeelden.” (scan de QR-code op de volgende bladzijde, redactie)

Zijn er dingen die je juist niet moet doen? Of is het ‘baat het niet dan schaadt het niet’?

“Helaas kunnen bepaalde methodes gericht op antidiscriminatie ook een averechts effect hebben. Zo bevestig je alleen maar vooroordelen als je kinderen in groepjes indeelt op grond van bijvoorbeeld afkomst of gender. Ook zie ik nog vaak dat leraren stereotypen herhalen in de klas, waardoor je ze bekrachtigt. Er wordt dan ⇒

Is discriminatie op school schadelijk voor kinderen?

Discriminatie kan ernstige gevolgen hebben voor kinderen, zowel op korte als op lange termijn, zo blijkt uit een hele stapel onderzoeken. Het heeft in de kinderjaren een negatieve invloed op de mentale gezondheid, en kan leiden tot sociale uitsluiting en pesten, slechtere schoolprestaties, en uit zich soms in pest- of ander ongewenst gedrag. Veel van deze gevolgen komen mede door een negatief zelfbeeld dat kinderen door de vooroordelen van anderen over zichzelf vormen.

Maar ook als je niet zelf gediscrimineerd wordt, is er een negatief effect. Als je ziet dat een kind met dezelfde afkomst of bijvoorbeeld een van je ouders wordt gediscrimineerd. Wat dat betreft is discriminatie net als roken; ook als je er alleen maar bij staat, is het ongezond.

bijvoorbeeld uitgelegd wat een stereotype is en dan worden daar een hele reeks aan voorbeelden van genoemd. Die voorbeelden slaan kinderen allemaal op, ook als je benadrukt dat ze niet kloppen. Het is als 'denk niet aan roze olifant': dat doe je automatisch toch.

Discussies over discriminatie werken ook vaak averechts; als je kinderen hun mening laat geven over discriminatie in het algemeen of minderheidsgroepen in het bijzonder, geef je ook ruimte aan negatieve opvattingen. We weten dat dit alleen maar bijdraagt aan vooroordelen. Andere leerlingen kunnen zo'n negatieve mening overnemen en denken dat het discrimineren van deze groepen 'normaal' is. Uit onderzoeken blijkt dat we vaak discrimineren omdat we denken dat anderen dat ook doen. Kortom: baat het niet, dan schaadt het soms wel."

Nu hebben we het veel gehad over wat leraren kunnen doen in de klas. Je vertelde net ook dat kinderen op jonge leeftijd al discriminatie kunnen ervaren en dat de emotionele gevolgen daarvan niet gering zijn. Is er nog extra aandacht nodig voor deze kinderen?

"Ja, zeker. Terwijl kinderen uit de meerderheidsgroep ('witte' kinderen) vaak al op jonge leeftijd vooroordelen hebben over kinderen die wat betreft

afkomst in de minderheid zijn, is dat andersom vaak niet het geval. Sterker nog: deze kinderen hebben vaak zelfs negatieve gevoelens over hun éigen afkomst en denken vaak positiever over 'witte' kinderen. Bij deze kinderen is het dus zaak om hen te helpen een positief zelfbeeld te ontwikkelen. Het helpt als de leraar verschillen in afkomst en religie juist positief benadert. Denk aan positieve voorbeelden in verhalen en boekjes van kinderen 'van kleur' maar ook bijvoorbeeld een donkere pop in de poppenhoek.

Ook kan je kinderen stimuleren om te praten over de discriminatie die zij ervaren zodat zij weten dat het geen taboe is en dat zij er zelf niet schuldig aan zijn. Nog belangrijker is dat jij als leraar laat zien dat je er voor ze bent, dat je discriminatie afkeurt en werkt aan een respectvolle houding van alle kinderen en een omgeving waar onverdraagzaamheid en discriminatie worden afgewezen."

Lees verder in het rapport 'Opgroeien zonder vooroordelen'

Burgerschapsonderwijs begint bij de schoolcultuur

Het begon allemaal bij een schoolleider die zich vertwijfeld afvroeg wat hij met burgerschap in de klas aan moest.

“Je wilt het niet tot één vak maken, maar juist dat het in de hele school zit. Maar hoe doe je dat nou, wat moet je ermee?”

Voor Stichting School & Veiligheid aanleiding om de praktische gesprekstoel ‘Pas op de Plaats’ te ontwikkelen.

“Veel schoolleiders stemmen dus ook volmondig in met de claim dat burgerschaps- onderwijs ook in het klimaat tot uiting komt. Zij willen dit gesprek oppakken, maar worstelen met het ‘hoe’. Daarvoor is de gesprekstoel ‘Pas op de Plaats’ ontwikkeld. Om een start te maken met dit gesprek.”

De gedachte van deze schoolleider onderschrijven we: burgerschap is ook geen vak, het begint bij de schoolcultuur. Het is niet eenvoudig te grijpen, maar met deze tool hebben we scholen een hulpmiddel in handen gegeven juist dit bepalende onderdeel van burgerschap op te pakken. Ondertussen zijn er al veel verschillende scholen het gesprek gestart.

School & Veiligheid ondersteunt scholen primair in het bevorderen van een sociaal veilig klimaat. Het gaat daarbij in eerste instantie vaak om het aanpakken en tegengaan van onveiligheid en ongewenst gedrag. Waar we druk zijn met het ondersteunen van scholen in het omgaan met spanningen, polarisatie, pesten en andere narigheden, werd duidelijk welk gesprek door de waan van de dag in de verdrukking komt. Resultaat: lopen van brandje naar brandje en tussendoor op adem komen.

Energie

Wat er vaak nodig is, is een pas op de plaats. Een ankermoment waarin het team met elkaar in gesprek gaat. Vanuit een analyse van de praktijk, opnieuw de visie en waarden van de school onder de loep nemen en deze vertalen naar waarden en gedrag. Op die manier gaat het niet over onveiligheid aanpakken of voorkomen, maar over proactief een veilige oefenplaats vormgeven met elkaar. Een schoolomgeving waar we mogen vallen en opstaan, waar geleerd mag worden, waar meningen mogen schuren en die leerlingen voorbereidt op de samenleving.

Een sociaal veilige school is geen school waar onveiligheid ontbreekt. Het is een school waar zowel spanning en controversie een plaats krijgen, als een veilige haven met heldere waarden en normen. Zo kan er actief geoefend worden in omgangsvormen, basiswaarden, diversiteit, identiteit en democratie. Scholen zijn belangrijke ontmoetingsplaatsen. Juist de omgang met medeleerlingen die anders zijn of er andere denkbeelden op na houden, stelt leerlingen in staat een onderlinge verdraagzame houding te ontwikkelen. Geen gemakkelijke opdracht, maar wel één die energie geeft, is onze ervaring.

Het informele curriculum

Bij het versterken van burgerschapscompetenties van leerlingen zijn twee aspecten van onderwijs van belang: het curriculum én het pedagogisch klimaat op school. Burgerschap geef je niet alleen vorm in het onderwijsprogramma, maar breng je ook in praktijk. Kinderen leren meer van wat ze zien en ervaren, dan van wat ze horen. Waardenoverdracht en waardenstimulering vinden niet alleen mondeling en formeel plaats door kennisoverdracht, maar ook informeel en impliciet in de onderlinge omgang. Met andere woorden: als je leerlingen tolerantie en verantwoordelijkheid wil bijbrengen, dan ben je daarin zelf het voorbeeld. In alles wat je als leraar doet en laat geef je vorm aan burgerschapsonderwijs. Het pedagogisch-didactisch klimaat vraagt daarom aandacht.

Niet alleen wat ze leren, maar ook hoe ze leren, vormt leerlingen. Krijgen ze ruimte om mee te denken en mee te beslissen? Het actief meedoen, leert hen dat ze hun eigen omgeving kunnen beïnvloeden. Wordt zelfstandig werken benadrukt of ligt er juist veel nadruk op leren samenwerken in verschillende samenstellingen? Het zijn keuzes die van betekenis zijn voor burgerschapsvorming. Alle sociale interacties met medeleerlingen en leraren zijn contactmomenten die veel kansen bieden voor de ontwikkeling van burgerschap van leerlingen. Of je er nu bewust sturing aan geeft of niet, leerlingen leren gedrag en waarden aan en gaan bepaalde dingen 'normaal' vinden.

“Burgerschapsvorming, dat doen we toch al?!”

Veel scholen voelen dit ook aan. “Burgerschapsvorming, dat doen we toch al?!” In alles wat je doet en laat, het gedrag dat je als leraar voorleeft, hoe je omgaat met pestgedrag in de klas en hoe je dat bespreekbaar maakt, vorm je de leerlingen. Veel schoolleiders stemmen dus ook volmondig in met de claim dat burgerschapsonderwijs ook in het klimaat tot uiting komt. Zij willen dit gesprek oppakken, maar worstelen met het 'hoe'.

Daarvoor is de gesprekstoel 'Pas op de Plaats' ontwikkeld. Om een start te maken met dit gesprek.

In gesprek over de school als oefenplaats voor burgerschap – gebruik van de tool

De eerste stap is om in kaart te brengen wat er allemaal al (ongemerkt) gebeurt in de school en waar aanknopingspunten liggen voor de school. Daarvoor is een tekening gemaakt waarbij vijf kernvragen in beeld zijn gebracht. De school is geen ommuurde plek die losstaat van de maatschappij. Ook leraren, leerlingen, ouders en andere professionals lopen dagelijks in en uit. Samen dragen zij bij aan de totstandkoming van een bepaald schoolklimaat. Ook bepaald de context vaak de accenten in beleid. Of je een heterogene of een homogene school bent, betekent of je diversiteit actief naar binnen moet halen om kinderen daar kennis mee te laten maken, of dat je het al binnen de school aanwezig hebt. De vijf vragen nodigen uit om bij deze zaken bewust stil te staan.

Dit is altijd een vruchtbaar gesprek. Zo kreeg een bestuurder opeens de openbaring dat dit voor de ene school in zijn bestuur heel anders was dan de andere. En dat hij dus niet van bovenaf een beleidsplan en aanpak kon schrijven voor al zijn scholen, zonder dit gesprek te voeren met de scholen in kwestie. Een overwinning! Want wij zeggen ook altijd: ondersteun als bestuur de scholen door tijd en ruimte te bieden en het op de agenda te zetten. →

'Pas op de Plaats: in gesprek over de school als oefenplaats voor burgerschap'

De tool bestaat uit een gebruiksaanwijzing, één grote afbeelding met bijbehorende gespreksoefening, tien elementenkaarten, één bonuskaart en één slotkaart.

Je kunt 'Pas op de Plaats: in gesprek over de school als oefenplaats voor burgerschap' kosteloos downloaden op: www.schoolenveiligheid.nl/pasopdeplaats

Maar voor betekenisvol burgerschap moet elke school zijn eigen verhaal bouwen, te beginnen met die bouwstenen die al aanwezig zijn in de school. Die bouwstenen kan de school aanvullen met dat wat voor hun populatie van belang is.

Elementen van de schoolcultuur

Naast de eerste stap, zitten er tien 'elementenkaarten' in de tool. Dit zijn aanknopingspunten om in gesprek te gaan over schoolcultuur. Elke kaart heeft een korte inleiding en enkele vragen om met elkaar te beginnen. Het is leuk om te zien dat veel scholen het op hun eigen manier gebruiken; elke vergadering één kaart, of juist één intensieve studiedag.

De kaart 'samen vallen en opstaan' is één van mijn favorieten. Het levert vaak mooie inzichten op. Vaak zijn er leraren die aangeven dat ze hun leerlingen wellicht te veel pampieren, of vinden dat anderen dat doen. De school wil een veilige haven zijn voor de onrustige samenleving, een omgeving waar geleerd kan worden. Maar de wereld is geen harmonieuze plek waarin iedereen altijd respectvol is. We kennen allemaal pestgedrag in scholen. Een té veilige omgeving, waarin leerlingen ontzien worden, werkt niet voorbereidend voor zelfstandig functioneren in de maatschappij. Maar actief controversie laten binnenkomen waardoor kinderen zich niet oké voelen, is ook niet wenselijk. Het vraagt een zorgvuldige balans en een leeromgeving waarin een vangnet is. Dr. Sieckelink (2017) van de Vrije Universiteit noemt het heel tekenend de aanwezigheid van 'airbags',

waardoor kinderen in 'gecontroleerde botsing' kunnen komen en veilig kunnen leren. Hoe richt je dat in als school? Leerlingen leren omgaan met ongemak en controversie die bij een diverse democratie horen.

De rode draad komt langzaam in zicht

Ook de kaart 'ik laat mezelf zien' is een goed voorbeeld van hoe de tool waardevolle gesprekken oplevert. Als leraar sta je op het podium; in hoeverre laat jij als leraar je kwetsbaarheid zien? Wat leren leerlingen als ze naar jou kijken? Leraren denken hier heel vaak verschillend over. Hoe objectief ze moeten zijn of juist hoe ze ook laten zien waar ze zelf mee worstelen. Het resulteert vaak in een gesprek over hoe veilige oefenplaats de school voor de leraren zelf is. Iliass El Hadioui (2016), docent en onderzoeker aan de Erasmus Universiteit en ontwikkelaar van de Transformatieve School, geeft aan dat we vaak focussen op het handelen in het klaslokaal, maar dat er ook veilige coulissen en kleedkamers moeten zijn bij een podium. Deze zijn steunend voor het podium als er een hoge mate van professionele feedback is in de coulissen en morele stimulans in de informele cultuur van de kleedkamers. In plaats van de norm 'gij zult perfect zijn', wordt de norm 'ik heb er ook moeite mee'.

'Pas op de Plaats' is natuurlijk niet het wondermiddel dat gelijk een oplossing biedt op de complexe vraag hoe burgerschap in de hele school te verankeren. Maar het start wel het gesprek, en het zorgt ervoor dat burgerschapsvorming niet alleen vertaald wordt naar (nieuwe) lessen

en activiteiten. Het helpt met elkaar te spreken over het alledaagse intrinsieke handelen in de school en hoe dit bewuster en doelgerichter in te zetten voor burgerschapsonderwijs. Ervaringen van scholen die het gebruikt hebben toont aan dat het enthousiasmeert, en dat leraren het fijn vinden deze gesprekken met elkaar te voeren en vaker te willen herhalen.

Fleur Nollet is werkzaam als *adviseur sociale cohesie* en *projectleider Burgerschap op de Basisschool* bij **Stichting School & Veiligheid**.

Zij ondersteunt basisscholen en voortgezet scholen in het bevorderen van een sociaal veilig klimaat. Ze ondersteunt scholen in het aanpakken en voorkomen van onveiligheid, spanningen en ongewenst gedrag en begeleidt scholen om te werken aan een veilige schoolomgeving; waar geleerd mag worden, waar meningen mogen schuren en die voorbereid op de samenleving. Waar onveiligheid niet ontbreekt, maar doordat er een veilige haven is met heldere waarden en normen kan er actief geoefend worden in omgangsvormen en omgaan met spanningen, lastigheden en controversie.

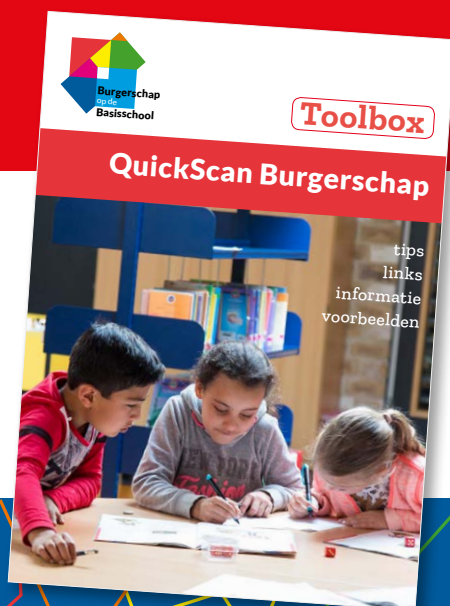
QuickScan Burgerschap

Een hulpmiddel om in gesprek te gaan, zodat je gezamenlijk een koers en belangrijke ontwikkelpunten kunt bepalen.

- Uitleg en gebruik
- Stappenplan
- Toolbox met tips, links, informatie en voorbeelden per categorie om je op weg te helpen

Scan de QR-code en ga direct naar de QuickScan

MEER WETEN?

Kijk op www.quickscanburgerschappo.nl
of neem contact op met:
post@burgerschapopdebasisschool.nl

“Het burgerschapsonderwijs als pijler was de afgelopen jaren een beetje weggezaakt.”

‘Goed kan altijd beter’

Maak kennis met Joyce Fourie, burgerschapscoördinator en adjunct-directeur van OBS Groenehoek in Bergschenhoek. Met veel enthousiasme en optimisme is ze bezig burgerschap een vaste plek te geven in de Daltonschool. “De basisschool is een ideale en veilige plaats voor burgerschapsonderwijs.”

Door: Miriam Bruinooge

en adviseert ons regelmatig over wat we nog nodig hebben om het burgerschapsonderwijs goed in te richten. Ze laat de inhoud nadrukkelijk aan ons over, maar ze is heel belangrijk en waardevol als toetssteen. Daarnaast zijn er ouders in onze school die vanuit hun eigen werkveld kunnen bijdragen aan burgerschap, dus we betrekken hen graag bij het traject. Dat is meteen een mooie ‘boost’ voor de ouderbetrokkenheid op onze school.”

Dichtbij

“Verdraagzaamheid, respect, verantwoordelijkheid, vrijheid van meningsuiting: daar ligt bij ons vanuit de openbare identiteit en de principes van het daltononderwijs al veel nadruk op. Dat verandert natuurlijk niet. De mening van onze leerlingen nemen wij mee in ons dagelijks handelen en in het meepraten over zaken die op school gebeuren. De leerlingen krijgen bij ons de ruimte om hun mening, ervaringen, doelen en reflecties te delen en hierover te spreken. Dat kan in verschillende vormen. Onder andere in de leerlingenraad, klassenvergaderingen en door coöperatieve werkvormen. Zo sluiten we aan bij de belevingswereld van de leerlingen. Verder ben ik van mening dat de omgeving van de school ook invloed heeft op het burgerschapsonderwijs. Wat speelt er in de wijk, en kunnen we daar iets mee? Toen de verpleeghuizen dicht gingen door ⇨

Inventariseren

“Al in 2006, toen de overheid burgerschapsonderwijs verplicht stelde, hebben we hier geïnventariseerd wat wij deden op dat vlak. Onze kernwaarden sluiten goed aan op de eisen van de overheid, dus we waren al goed op weg. Maar goed kan altijd beter. Daarom zijn we gaan inventariseren welke activiteiten nog meer onder burgerschapsonderwijs vielen. Denk aan projectweken, bepaalde thema’s die we behandelden, onze kanjertraining. Verder keken we ook kritisch naar onszelf. Waren we bijvoorbeeld niet teveel gericht op Nederlandse feestdagen? Heel goed om daar eens bij stil te staan.”

Focus

“Met de aanscherping van de wet, en het nieuwe schoolplan dat we vorig jaar hebben gemaakt was het tijd om de focus terug te brengen wat betreft het burgerschapsonderwijs. Want we doen superveel, ontegenzeggelijk, maar er was behoefte aan een duidelijke visie. Het burgerschapsonderwijs als pijler was de afgelopen jaren een beetje weggezakt, als ik eerlijk

ben. Ik vermoed dat als ik nu aan mijn collega’s vraag een definitie te geven van burgerschapsonderwijs, er veel verschillende antwoorden komen. Ook kinderen zouden het nu niet kunnen benoemen. En dat is wel waar ik heen wil: dat het voor iedereen duidelijk is wat we op dat vlak doen. Voor leraren, kinderen en ouders. Daarom zijn we momenteel volop bezig een visie op burgerschap te ontwikkelen.”

Steun

“Als burgerschapscoördinator is het mijn taak het voortouw te nemen, dus ik verdiep me grondig in de materie. Ik heb veel gelezen, webinars gevolgd en vorm met drie andere collega’s een werkgroep. Het is onze taak het burgerschapsonderwijs levend te houden. Ik ben ook blij met de steun van Stichting School & Veiligheid. Tijdens het inlezen viel mijn oog op het project Burgerschap op de Basisschool. Ik heb contact gezocht en gevraagd of ik daar bij betrokken kon raken. Zo ben ik in contact gekomen met een van de ambassadeurs Burgerschap op de Basisschool. Ze denkt mee

“Voor kinderen is deze omgeving ideaal om te oefenen met de democratische kernwaarden.”

corona hebben we alle kinderen kaartjes laten sturen naar de bewoners. Zo kun je veel meer doen om betrokken te zijn bij je omgeving. Ook in de klas spelen we in op actuele zaken. Denk bijvoorbeeld aan een leerling in de klas die zich meer jongen als meisje voelt of andersom. Als dit speelt is dat op zo'n moment prima om daarover in gesprek te gaan – maar gendertransities worden geen vast onderdeel van onze lessen. Sommige onderwerpen kun je toch het beste bespreken als ze actueel zijn.”

Veranderingen

“Omdat we al veel doen op het gebied van burgerschapsonderwijs, verwacht ik geen rigoureuze veranderingen. Maar het wordt wel duidelijker voor iedereen wat onder burgerschapsonderwijs valt, en wat het is. Door die bewustwording denk ik dat leraren vaardiger worden in het signaleren van kansen om actuele gebeurtenissen om te zetten naar een leermoment. En het vooral bespreekbaar maken. Voor kinderen is deze omgeving ideaal om te oefenen met de democratische kernwaarden. Ze zitten zo'n acht uur per dag bij elkaar in de klas. Dan moet je wel leren respectvol om te gaan met elkaar. Het is een veilige omgeving om te leren omgaan met specifieke waarden en normen die voortkomen uit bijvoorbeeld culturele of godsdienstige overtuigingen. Het enige waar ik soms nog aan twijfel is de term burgerschap. Erg aansprekend is dat niet voor jonge kinderen. Misschien kiezen we uiteindelijk voor een term als: 'samen leven'. Maar goed: het gaat om de inhoud. En daarmee zit het wel goed.”

‘Anders’ ben je niet alleen

Hoe je op elke school kunt oefenen met het omgaan met verschillen

Leren omgaan met mensen die anders zijn dan jij, is een belangrijke vaardigheid in een wereld waarin anders zijn kan leiden tot ongelijkheid, uitsluiting en polarisatie. De ambities van burgerschapsvorming zijn een uitnodiging om daar ook op jouw school zorgvuldig inhoud aan te geven. Burgerschapsvorming is niet alleen leren over samenleven, maar juist ook oefenen daarmee. School is in die zin een oefenplaats voor burgerschap, waar leerlingen met elkaar conflicten oplossen, actief aan discussies deelnemen en terecht komen in situaties waarbij hun eigen belang kan botsen met dat van de groep. Een leraar is hierbij/hierin hopelijk de aansprekende partij die kinderen actief uitnodigt hun stem te laten horen.

Willemijn Rinnooy Kan (1985) studeerde politicologie, religiestudies en sociologie en doet op dit moment **promotieonderzoek** aan de **afdeling Onderwijskunde aan de Universiteit van Amsterdam**. In haar proefschrift verdiept zij zich in scholen als oefenplaatsen voor burgerschap. Zij richt zich daarbij in het bijzonder op het functioneren van de school als gemeenschap waar samenleven wordt voorgeleefd en de vraag hoe aan burgerschap gerelateerde ervaringen van leerlingen binnen de school samenhangen met hun houdingen ten opzichte van de wereld ertbuiten.

Onafhankelijk van hoe je leerlingenpopulatie er uitziet, oefenen leerlingen ook op jouw school met het omgaan met mensen die van hen verschillen, bijvoorbeeld omdat ze er anders uitzien, een ander lievelingsvak hebben, in een god geloven of ouders hebben die in een veel groter huis wonen. Die verschillen hebben natuurlijk niet allemaal een gelijk 'gewicht', ze spelen op een verschillende

manier een rol in de levens van de leerlingen, maar ze bieden wel allemaal de mogelijkheid om met het omgaan met verschillen te oefenen. Ze bieden de mogelijkheid om te oefenen met de dilemma's die bij verschillend zijn horen, bijvoorbeeld met het idee van meerderheid en minderheid of met verschillende vrijheden (denk aan de vrijheid van meningsuiting of de vrijheid van religie).

De vraag is nu: op welke manier wordt op jouw school voorgeleefd hoe je met verschillen en verschillend zijn kunt omgaan? Wat gaat er goed, en wat zou er misschien beter kunnen?

Werken met verschil

Om op die laatste vraag een antwoord te kunnen geven zijn er verschillende aspecten waar je over na zou kunnen denken.

Allereerst: anders ben je niet alleen. Verschillend zijn, is altijd een kenmerk van een relatie. In de context van het onderwijs wordt anders zijn nog te vaak begrepen als een individuele afwijking van een vaak onuitgesproken norm. Veel scholen richten zich vooral op de vraag of en zo ja hoe de school verantwoordelijk is om deze *'individuele afwijking'* te compenseren, bijvoorbeeld als het gaat om cognitieve of sociaal-emotionele verschillen of een taalachterstand. Om te oefenen met omgaan met verschillen is het voor leerlingen eerste en vooral heel belangrijk om elkaars verschillen te ontmoeten. Zelfs met een zogenaamde *'homogene populatie'* is er genoeg verschil om mee te werken.

Ten tweede verschillen leerlingen niet alleen van elkaar, maar ook van hun leraren. Als we de hele school als oefenplaats voor burgerschap zien, is de leraar daar ook onderdeel van. Leraren zijn in Nederland in meerderheid onderdeel van de groep die past binnen de eerdergenoemde *'onuitgesproken norm'*; de witte, hoogopgeleide populatie. Daarnaast zijn leraren voor leerlingen figuren waar ze tegenop kijken. Onderzoek laat zien dat de ervaringen van leerlingen met hun leraren samenhangen met hun begrip van autoriteit in meer brede zin. Leraren kunnen leerlingen ondersteunen bij het oefenen met omgaan met verschillen en hun voorleven dat autoriteit daar een positieve rol in kan spelen als zij een open klimaat voor het gesprek over verschil

faciliteren, waarbij zij zelf ook bewust zijn van hun mogelijke *'anders zijn'* dan de leerlingen.

Ten derde kunnen leerlingen zich zowel binnen als buiten de school *'anders'* voelen. Het binnen de school oefenen met omgaan met verschillen kan hen daarbij helpen, maar het kan aanvullend relevant zijn om expliciet te zijn over hoe er samenlevingsbreed met verschillend zijn wordt omgegaan. Zeker in de hogere klassen op de basisschool kan de relatie tussen het anders zijn en thema's als ongelijkheid en discriminatie gekoppeld worden aan het gesprek over verschillen binnen de school.

Als we het hebben over verschillend zijn, gaat het al snel over diversiteit, waarbij verschillend zijn heel smal wordt begrepen als een verschillend etnisch-culturele achtergrond hebben dan de Nederlandse. Zo'n smalle definitie houdt én de sterke nadruk die er op deze verschillen in de samenleving is in stand, alsof ze het enige verschil beschrijven dat ertoe doet, én het geeft op scholen met een meer homogene leerlingenpopulatie ten onrechte het gevoel dat er maar beperkt potentieel is om te oefenen met het omgaan met verschillen. En dat terwijl dit juist zo'n belangrijk aspect is van het burgerschapsonderwijs op school.

Dat is zonde, want verschil tussen leerlingen onderling, tussen leerlingen en leraren en tussen de schoolpopulatie en de bredere samenleving, biedt op elke school voldoende aanknopingspunten

om het omgaan met verschillen te oefenen en zo een bijdrage te leveren aan het vermogen van leerlingen dat ook buiten de school, bewust en zorgvuldig, te doen.

“Hoe je leerlingenpopulatie er ook uit ziet, ook op jouw school oefenen leerlingen het omgaan met anderen die van hen verschillen, bijvoorbeeld omdat ze er anders uit zien, een ander lievelingsvak hebben, in een god geloven of ouders hebben die in een veel groter huis wonen. Die verschillen hebben natuurlijk niet allemaal een gelijk 'gewicht', ze spelen op een verschillende manier een rol in de levens van de leerlingen, maar ze bieden wel allemaal de mogelijkheid om het omgaan met verschillen te oefenen.”

Hoe **stimuleer je burgerschap** in de klas?

Een enkele activiteit, les of project over burgerschap heeft weinig zin, stelt Hessel Nieuwelink, lector Burgerschapsonderwijs aan de Hogeschool van Amsterdam in onderstaand betoog. “Om burgerschap te ontwikkelen, moet er een structureel aanbod zijn.”

Hessel Nieuwelink is lector *Burgerschapsonderwijs* aan de *Hogeschool van Amsterdam*. Hij promoveerde op onderzoek naar democratische opvattingen van Nederlandse jongeren. Momenteel doet hij onder meer onderzoek naar effectief democratie-onderwijs, het behandelen van controversiële onderwerpen in de klas en de manieren waarop leraren beter voorbereid kunnen worden om burgerschapsonderwijs vorm te geven.

Ook basisscholen kunnen het burgerschap van leerlingen stimuleren. De hele school kan daar een rol bij vervullen: een gedeelde visie op burgerschap te ontwikkelen, door het handelen van het personeel daarop af te stemmen, door schoolbrede activiteiten vorm te geven en door het vormgeven van een open schoolklimaat. In studies worden de grootste effecten van de school op het burgerschap van leerlingen gevonden bij activiteiten die zich binnen de klas afspelen. Op welke manieren kan de leraar binnen de klas bij dragen aan de ontwikkeling van burgerschap van leerlingen?

Enkele voorwaarden voor effectief aanbod

Om burgerschap te ontwikkelen, moet er een structureel aanbod zijn. Een enkele activiteit, les of project heeft amper meetbare effecten. Bijvoorbeeld het leren argumenteren en begrijpen wat maatschappelijke pluriformiteit betekent, leren leerlingen alleen als zij geregeld kans krijgen om daarover na te denken.

Het onderwijs kan vooral effect hebben bij burgerschapskennis van leerlingen, zeker bij leerlingen die van huis uit minder mee krijgen. Op vaardigheden en houdingen heeft onderwijs minder impact. Als je bedenkt dat kennis ook een (complexe) rol speelt bij burgerschapsgedrag, is het belangrijk om kennisontwikkeling

een centraal onderdeel te laten zijn van de benadering van burgerschapsoponderwijs.

Burgerschapscurriculum

Een effectieve manier om bij te dragen aan de burgerschapsvorming van leerlingen is het aanbieden van een burgerschapscurriculum. Dit betekent dat leraren leerlingen structureel laten nadenken over maatschappelijke en politieke onderwerpen. Deze thema's zijn voor leerlingen nog vrij abstract, maar ook leerlingen op de basisschool kunnen interesse hebben of ontwikkelen over burgerschapsvraagstukken wanneer voor hen duidelijk is om welke waardendilemma's en belangentegenstellingen het gaat. Voor leerlingen is de inrichting van ons sociale zekerheidsstelsel niet zo interessant, maar zij vinden het vaak wel boeiend om na te denken over manieren waarop welvaart verdeeld wordt en welke rol eigen verantwoordelijkheid, toeval en solidariteit daarbij spelen. Onderwerpen moeten betekenisvol zijn en tegelijkertijd gekoppeld worden aan de vraagstukken (bijvoorbeeld machtsverdeling, diversiteit), actoren en instituties (parlement, verzorgingsstaat, Verenigde Naties) waar burgerschap betrekking op heeft. De didactische vertaling van deze onderwerpen is dus belangrijk.

Onderzoek laat zien dat onderwijsprogramma's effecten hebben als leerlingen actief kunnen deelnemen

en zij daarbij leren over verschillende perspectieven die bij maatschappelijke kwesties bestaan. Dit kan met verschillende didactische benaderingen worden uitgewerkt.

“Probeer abstracte thema's zoveel mogelijk relevant te maken voor de leerlingen. Zo is de inrichting van ons sociale zekerheidsstelsel niet zo interessant, maar boeit het ze wel hoe armoede en ongelijkheid ontstaat.”

Onderzoek geeft nog geen uitsluitsel welke didactische benaderingen de meeste effecten sorteren. Zowel voor meer 'klassieke' didactische benaderingen (leerkrachtgestuurd en nadruk op klassikale instructie) als meer 'vernieuwende' benaderingen (leerlinggestuurd en nadruk op projecten) worden effecten gevonden.

De bijdrage van pedagogisch klimaat

Een lesaanbod heeft vooral effect wanneer het gecombineerd wordt met een veilig en open klasklimaat. Een veilig klasklimaat betekent dat leerlingen het gevoel moeten hebben dat zij er mogen zijn en dat er respectvol met hen en hun mening omgegaan wordt. ⇨

Een open klasklimaat betekent dat alle perspectieven naar voren komen en dat leerlingen het gevoel hebben dat zij hun opvattingen kunnen geven, ook als die anders zijn dan wat andere leerlingen of leraar vinden. Tevens gaat een open klasklimaat erover dat leerlingen het gevoel hebben dat er naar hun mening over schoolaangelegenheden geluisterd wordt door leraren en de schoolleiding.

Het vormgeven van een dergelijk klassenklimaat is niet iets wat leraren alleen kunnen doen. Hoe andere leraren met leerlingen omgaan, hoe onderwijsondersteunend personeel en de schoolleiding leerlingen benaderen en hoe medewerkers met elkaar en ouders omgaan, heeft allemaal invloed op het pedagogisch klimaat. Dit betekent dus ook dat alle actoren rondom het onderwijs met elkaar moeten bepalen wat voor soort pedagogisch klimaat er op de school moet bestaan. Het betekent niet per se dat leraren altijd hetzelfde moeten uitdragen, het kan voor leerlingen ook een belangrijke leerervaring zijn dat de ene leraar meer nadruk legt op een bepaalde regel dan een andere. Wel veronderstelt het, een duidelijke keuze van de school; het moet voor leerlingen niet tot onduidelijkheid of rechtsongelijkheid leiden.

Het vormgeven van een pedagogisch klimaat is ook complex. Voor een open klimaat is het belangrijk

dat leerlingen veel, of zelfs alles, moeten kunnen zeggen. Dat kan conflicteren met wat leerlingen als veilig ervaren. Dat vergt van leraren dat zij gezamenlijk bedenken hoe zij met zulke situaties omgaan en zich bewust zijn van dit spanningsveld om zodoende de veiligheid in de klas te waarborgen. Zeker bij kwesties die leerlingen persoonlijk raken, bijvoorbeeld over geloof, seksualiteit en cultuur, kan het zijn dat uitingen van de ene leerling voor de andere leerling kan betekenen dat hij of zij zich niet meer prettig voelt. Het vergt van leraren dat zij gezamenlijk bedenken hoe zij met zulke situaties omgaan en zich bewust zijn van dit spanningsveld.

Rol bestuurders en schooldirecteuren

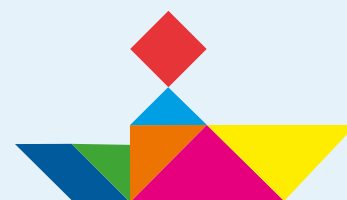
Burgerschapsonderwijs krijgt niet vorm door individuele leraren, je doet het altijd samen. Op dit vlak kunnen schoolleiders en bestuurders leraren ondersteunen.

Ten eerste kunnen zij ervoor zorgen dat er leraren binnen de school actief zijn die als 'burgerschapsexpert' gezien worden. Zij kunnen voortrekker zijn, anderen ondersteunen en een visie en daaraan gekoppelde onderwijsprogramma's vormgeven. Zij moeten de mogelijkheid hebben zich hier verder in te professionaliseren en zich door hun collega's gesteund voelen. Bestuurders moeten de voorwaarden organiseren zodat dit mogelijk is.

Ten tweede moeten leraren de mogelijkheid hebben om een relevant burgerschapscurriculum vorm te geven dat aansluit bij de burgerschaps- en onderwijsvisie van de school. Dat kan spanningen oproepen in het team, met leerlingen, ouders of anderen, vooral als er verschillende opvattingen over zijn. De schoolleiding en bestuurders moeten leraren en lerarenteams ondersteunen zodat zij een gedragen visie kunnen ontwikkelen en dat zij bij tegenstand hun programma kunnen blijven vormgeven.

Ten derde ontstaat een open en veilig pedagogisch klimaat niet zomaar. Daarvoor moet een lerarenteam de ruimte hebben om dit te ontwikkelen en moet met grote regelmaat over hun pedagogische rol van leraren gesproken worden. Ook hier hebben schoolleiding en bestuur een ondersteunende en richtinggevende functie.

Burgerschapsonderwijs in de klas wordt vormgegeven door individuele leraren maar de mogelijkheden om dit te doen hangen af van de voorwaarden die door het lerarenteam, schoolleiding en schoolbestuur gecreëerd worden. Alle actoren binnen de school hebben dus hun eigen taak om burgerschapsonderwijs een stevigere plek te geven.

Scholen zijn in feite kleine samenlevingen

Vijf vragen aan de onderwijskundige

Burgerschapsonderwijs op basisscholen wordt minder vrijblijvend, als het aan de overheid ligt. Het nieuwe wetsvoorstel wil dat scholen burgerschap planmatig in hun lesaanbod verwerken. "Daarbij gaat het om een versterking van het burgerschapsonderwijs", legt leerplanontwikkelaar Annette van der Laan uit. "Scholen doen al veel, maar nog niet allemaal even plan- en doelmatig." Er wordt ingezet op twee trajecten: aanscherping van de wet en een curriculumherziening.

"Ik denk dat het burgerschapsonderwijs kwalitatief beter wordt."

Door: Miriam Bruinooge

Waarom is deze nieuwe wet nu nodig?

"Sinds 2006, toen burgerschap wettelijk werd verplicht, doen scholen veel op dat gebied. Ze houden zich netjes aan de opdracht. Tegelijk zie je dat burgerschapsonderwijs een soort vergaarbak aan activiteiten is geworden. Ook verschillen scholen onderling veel van elkaar in de kwaliteit en de aanpak. Wat valt er nu wel onder en wat niet? En wat is genoeg? Het is nog wat hapsnap. Dit wetsvoorstel wil daar verandering in brengen. Het geeft scholen meer duidelijkheid over de verwachtingen en de verplichtingen."

Wat verwacht je van deze aanscherping?

"Ik denk dat het burgerschapsonderwijs kwalitatief beter wordt. Scholen voldoen al snel aan de opdracht, in elk geval die uit 2006. Maar met dit wetsvoorstel komt er

meer aandacht voor de inbedding van burgerschapsvaardigheden in alle onderwijsaspecten. En die vaardigheden zijn cruciaal. Feitelijke kennis is natuurlijk ook belangrijk, maar de schoolomgeving moet een oefenplaats zijn om de democratische burgerschapsvaardigheden op een veilige en leuke manier te ontwikkelen. Scholen zijn in feite kleine samenlevingen. Leerlingen leren hoe ze actief kunnen meedoen in een democratische cultuur. Ze leren over besluitvormingsprocessen en de invloed die zij hierop kunnen uitoefenen, allemaal op een voor hen begrijpelijke manier."

Wat doen scholen nu al aan burgerschap?

"Zoals gezegd, er is al veel aandacht voor burgerschap in het primair onderwijs. De zogenaamde vernieuwingscholen, zoals Jenaplan- of Montessorischolen,

zijn al een heel eind op weg om burgerschapsonderwijs vorm te geven. Op Jenaplanscholen wordt bijvoorbeeld veel gewerkt met 'kringen', waarin steeds een onderwerp of een leerling centraal staat. In die kringen leren kinderen wat er in de buitenwereld gebeurt, hoe en wanneer ze een vraag moeten stellen en dat iedereen anders is. Sommige scholen werken met de Freinet-pedagogie, waarin democratie een belangrijke plaats inneemt. Kinderen leren om samen op democratische basis hun groep of klas school te organiseren. Ook in het speciaal onderwijs zijn ze vaak al wat verder. Ik denk dat de aanscherping van de wet en de voorstellen van curriculum nu daar prima op aan gaan sluiten. Bij reguliere scholen ligt er vaak al een goede basis. Er is aandacht voor sociaal gedrag: pesten wordt ⇒

“Een groot voordeel van het voorstel is dat er een gemeenschappelijke taal is over burgerschaps- onderwijs.”

niet getolereerd en ieder kind leert respect te hebben voor meningen van anderen. Veel scholen hebben ook een leerlingenraad. Vaak wordt er ook een project georganiseerd rondom een thema, zoals mensenrechten. Allemaal prima als basis, maar een project of leerlingenraad alleen is nog niet genoeg. Deze scholen krijgen nu de bouwstenen om hun burgerschapsonderwijs de eigen plek te geven die het verdient.”

Kun je iets meer vertellen over het burgerschapsvoorstel en de bouwstenen?

“Naast de aangescherpte wetgeving is er een curriculumherziening waarin burgerschap is opgenomen als 1 van 9 leergebieden. Het eerste deel van het traject is in oktober vorig jaar afgerond. Voor burgerschap ligt er een goed doordacht voorstel dat aansluit bij het aangescherpte wetsvoorstel. De thema's democratie en diversiteit staan daarin centraal. Daarnaast is aandacht voor de thema's duurzaamheid, globalisering en technologie. Ik was als leerplanontwikkelaar nauw betrokken bij het ontwikkelteam Burgerschap van Curriculum.nu. Dit ontwikkelteam heeft tien bouwstenen beschreven: vrijheid en gelijkheid, macht en inspraak, democratische cultuur, identiteit, diversiteit, solidariteit, digitaal samenleven, duurzaamheid, globalisering en technologisch burgerschap. Een groot voordeel van het voorstel is dat er een gemeenschappelijke taal is over burgerschaps- onderwijs

en de componenten. Dat biedt helderheid. Het vervolg van dit herzieningstraject houdt de formulering van kerndoelen en eindtermen in. Daarbij vormen de ontwikkelde bouwstenen de basis voor aanpassing van de kerndoelen. Hiermee zal burgerschaps- onderwijs in alle schooltypes te herkennen en te integreren zijn en ontstaat er een doorlopende leerlijn. Uiteraard hebben scholen nog steeds alle ruimte voor een eigen invulling.”

Wat kunnen scholen doen om met de burgerschapsvoorstellen aan de slag te gaan?

“Het is belangrijk in kaart te brengen wat er al gebeurt. En welke doelen daaraan te koppelen zijn. Is het bijvoorbeeld ingebed in een vak, betreft het schoolklimaat, de directe schoolomgeving of projecten? Vervolgens is het zaak om al die activiteiten in te bedden in de verschillende leerjaren. Sommige scholen werken met een speciale burgerschapscoördinator. Een goed idee, zo houd je de focus goed vast. Voor scholen die worstelen met de nieuwe opdracht zijn er Ambassadeurs Burgerschap op de Basisschool van de Stichting School & Veiligheid die kunnen meedenken. Het is zaak het onderwijs zo in te richten dat je niet alleen met leerlingen praat over burgerschap, maar er ook echt mee aan de slag gaat. Want alleen door te doen, ontwikkel je bij leerlingen vaardigheden om straks hun leven in de maatschappij op een goede manier vorm te geven.”

Een visie op burgerschap: hoe doe je dat praktisch?

Wie zich verdiept in burgerschapsonderwijs, schrikt al snel van de vele invullingen en definities die de ronde doen. De ene invulling benadrukt kritisch leren denken, de ander juist dat je je als burger aan moet passen. Soms gaat het over wereldburgerschap, dan weer over dat burgerschap begint met het samenleven op school. En wie bepaalt eigenlijk wat goed burgerschap is? Is dat Den Haag, of hebben scholen daar zelf ook nog iets over te zeggen?

“Beter klein te beginnen en telkens een stukje verder komen, dan met grote ambities starten en een illusie armer de kerstvakantie in te gaan.”

Bram Eidhof is oprichter van bureau *Common Ground* en bouwt samen met scholen aan beter burgerschapsonderwijs. Van visie en lessen tot evaluatie. Daarnaast is hij universitair *docent* aan de *Universiteit voor Humanistiek*, waar hij onderwijs geeft en onderzoek doet naar burgerschapsonderwijs.

Type doelen

Steeds meer basisscholen maken werk van burgerschapsonderwijs. Vaak begint het met een visie formuleren. Het loont vaak om die zelf te formuleren, in plaats van

klakkeloos te kopiëren. Wanneer je dat als school van plan bent, helpt het om onderscheid te maken tussen drie type burgerschapsdoelen. Ten eerste mag een leerling zijn of haar burgerschap ontdekken en

ontwikkelen. Welke onderwerpen hebben mijn interesse? Welke waarden of idealen vind ik belangrijk? Als leraar kun je leerlingen de ruimte geven om dat te ontdekken. Dit zijn persoonlijke doelen.

Daarnaast hebben scholen vaak ook eigen ideeën over wat nodig of belangrijk is. Het kan bijvoorbeeld zijn dat je leerlingen moeilijk met conflicten om kunnen gaan, of dat ze moeite hebben om feiten van meningen te onderscheiden, zeker als het gaat om onderwerpen die gevoelig liggen, zoals homoseksualiteit of religie. Maar ook de denominatie of waarde-oriëntatie van je school kan een bron zijn voor het formuleren van schoolspecifieke doelen.

Ten slotte zijn er doelen waar grote overeenstemming over is, en die nodig zijn om ervoor te zorgen dat de vrijheden die we in Nederland hebben niet tot gewelddadige botsingen leiden, of de democratie onder druk zetten. In de nieuwe wetgeving hierover staan de principes van de democratische rechtsstaat centraal. Deze doelen noemen we nationale consensusdoelen. Voor de basisschool kun je dan bijvoorbeeld denken aan kennis van mensen- of grondrechten, kennis over verschillen tussen bevolkingsgroepen, en hoe je als groep tot een besluit kan komen, ook als je het in eerste instantie met elkaar oneens bent. Je kan je als school ook alleen op de nationale consensusdoelen concentreren.

Hoe kom je eigenlijk tot een gedragen en concrete visie? Je kan natuurlijk inspiratie opdoen door her en der wat te lezen, of een presentatie te volgen. Voer ook vooral een gesprek met het hele team, of betrek ouders en leerlingen. Er zijn een paar behulpzame werkvormen die je verder helpen, bijvoorbeeld door te beginnen met de problemen in de huidige

situatie, of je juist te richten op het ideaalplaatje.

Beginnen met problemen

Als je de huidige situatie als uitgangspunt neemt, begin je in de klas met het opschrijven van problemen die zij zien in de samenleving. Bijvoorbeeld dat er steeds meer spanningen zijn tussen bevolkingsgroepen. Of dat leerlingen steeds vaker fake news tegenkomen. In sommige buurten zijn er geregeld steekpartijen en voelen leerlingen zich onveilig. Wanneer je dat lijstje heb opgesteld, ga je bedenken wat leerlingen dan nodig hebben om die problemen op te lossen. Daarmee bedoel ik niet dat ze de problemen helemaal zelf op kunnen lossen, dat is vaak niet heel realistisch, maar wel dat ze oefenen met nadenken over zulke onderwerpen. Zo leren ze het perspectief van een ander aan te nemen en gaan ze snappen dat ze invloed uit kunnen oefenen. Bijvoorbeeld in de leerlingenraad, of door een brief te schrijven aan de gemeenteraad. Wat is waar? Wat vinden wij eerlijk? En hoe kunnen we er iets aan doen? zijn vaak centrale vragen.

Beginnen met het ideaal

Begin je juist aan de andere kant van het spectrum, dan richt je je op de vraag hoe de ideale samenleving eruitziet. Is dat een democratische samenleving, waarin we zo vreedzaam en eerlijk mogelijk met verschillen en conflicten omgaan? Waar iedereen mee mag praten? Of misschien wel een samenleving die duurzaam is, omdat onze leerlingen anders de gevolgen merken in de toekomst?

Als je de antwoorden op die vraag op een rijtje hebt gezet, kun je aan de slag met de volgende vraag: wat hebben onze leerlingen nodig om bij te dragen aan zo'n ideale samenleving? Wat moeten ze weten en kunnen? Als je het bijvoorbeeld belangrijk vindt dat iedereen mee mag praten over de onderwerpen die ons allemaal aangaan, kan het handig zijn dat leerlingen leren om hun eigen perspectief te verwoorden en te luisteren naar wat een ander te zeggen heeft. Het verschil tussen een goed en slecht onderbouwde mening leren herkennen. Op een vreedzame en eerlijke manier met conflicten omgaan is ook een mooi ideaal, maar niet simpel. Want wat doe je bijvoorbeeld als iets je aan het hart gaat, maar een ander het niet belangrijk vindt?

Ten slotte een paar praktische tips: begin met een paar concrete leerdoelen, waar leerlingen uit iedere groep mee aan de slag kunnen. Probeer niet gelijk alles te doen, maar bouw op elkaar voort. Probeer daar een ritme in te vinden. Beter klein te beginnen en telkens een stukje verder komen, dan met grote ambities starten en een illusie armer de kerstvakantie in te gaan.

schoolvoorbeeld

‘Burgerschap gaat verder dan het schoolplein’

Een levendige school in een bruisende wijk; de Islamitische basisschool Al Jawhara ligt in de Amsterdamse wijk Oost. De directrice, Hakima El Ghannouti, is al even bevlogen en energiek. “De burgerschapsopdracht vanuit de overheid lukt ons zeker. De vertaalslag naar de buitenwereld, dát is een uitdaging. En niet alleen voor ons.”

Door: Miriam Bruinooge

vraag was voor ons evenwel geen grote stap. De basiswaarden, begrip en respect voor anderen en verschillende culturen en aandacht voor democratische beginselen kregen al veel aandacht bij ons. We vieren bijvoorbeeld geen Sinterklaas of Kerst, maar we besteden wel aandacht aan deze feesten en hun achtergrond. Ook de democratische basis leggen we uit. Wat Prinsjesdag is bijvoorbeeld, en ook gaan we dieper in op het politieke stelsel in Nederland. Hoe een wet tot stand komt krijgen onze leerlingen goed

Vreedzame school

“Voor veel basisscholen ligt er een burgerschapsopdracht sinds 2006. Als Islamitische school kregen

wij die opdracht al iets eerder, namelijk in 2004. De integratie van Islamitische kinderen hield menigeen bezig. Voldoen aan die

“Respectvol omgaan met elkaar zit diep in ons DNA.”

uitgelegd. Dat deden we allemaal, toen we op de methode van de Vreedzame School stuitten. We wisten meteen: dat zoeken we. Het sluit goed aan bij onze Islamitische achtergrond, bij wat we willen én bij wat aan ons gevraagd wordt.”

Gemeenschap

“Samen doen. Dat is het hart van onze filosofie op school, en van de Vreedzame School. De school is een leefgemeenschap, waarin kinderen zich gehoord en gezien voelen, een stem krijgen, en waarin ze leren samen beslissingen te nemen en conflicten op te lossen. In de bovenbouw leren we de kinderen ook debatteren, zodat ze leren respect te tonen als ze tegenover iemand staan met andere ideeën. Samen doen, dat betekent voor ons ook activiteiten ontplooiën met andere scholen. En uitstapjes maken naar musea, bijvoorbeeld. Het verzetmuseum, het scheepvaartmuseum: we slaan niks over. Studenten van de UvA komen bij ons lesgeven over sterrenkunde, en ze nodigen de leerlingen en hun ouders uit voor sterrenkijkavonden. En ook in onze eigen wijk zijn we actief. Kinderen voelen zich verantwoordelijk voor elkaar en voor de gemeenschap, en staan open voor de verschillen tussen mensen. We trekken de wijk in, onderzoeken de geschiedenis van de wijk, gaan langs bij mensen en leggen contact.”

Uitdaging

“Voordat ik directrice werd, stond ik voor de klas. Eén van de momenten die ik me zeer helder herinner was een gesprekje met een van onze leerlingen. Hij zocht

tijdens conflicten met andere leerlingen altijd zijn toevlucht tot een hardhandige confrontatie. Ik nam hem op een dag apart, na zo'n vechtpartij, en ik vroeg hem: “*Snap je dan niet wat we hier proberen te doen, wat we je willen leren?*” Hij keek me aan en zei: “*Oh, ik snap het wel juffrouw, maar de wereld daarbuiten begrijpt het niet.*” Ik denk daar nog wel eens aan. Daar zit namelijk een belangrijk pijnpunt. Deze school is een veilige, open, vreedzame, respectvolle omgeving voor kinderen. Maar zodra ze van het schoolplein komen, gelden er blijkbaar andere wetten. En daar kunnen we niet onze ogen voor sluiten. Dáár ligt de echte uitdaging.”

Aansluiting

“Het fundament dat we hier leggen is sterk. Iedereen in de staf weet wat het belang is van een goede voorbereiding op de maatschappij. Het klimaat op onze school is bijzonder goed, dat horen we van iedereen die hier komt. Respectvol omgaan met elkaar zit diep in ons DNA. Maar op een goed moment gaan leerlingen van onze school door naar de volgende fase. En die overgang, en het doorzetten van deze lijn, dat verdient wat mij betreft nog wel wat meer aandacht. Ik geloof niet dat er op het voortgezet onderwijs dezelfde focus is voor burgerschapstraining als op de basisscholen. Terwijl dat wel belangrijk is, zeker omdat leerlingen in een andere fase terechtkomen wat persoonlijke groei betreft. Ze worden individueler, ontwikkelen een eigen mening, willen zich laten gelden. En ze zijn lastiger aan te spreken. Waar ik vandaan kom

in Marokko, is het heel normaal dat ouderen zich met de kinderen bemoeien. De toon is vriendelijk, en de kinderen luisteren. Hier kent bijna niemand elkaar, dus als je jongeren aanspreekt is het al anders. Mensen zijn wat bevreesd, jongeren weten dat en dat staat een oplossing vaak in de weg. Ik denk dat we als samenleving een verantwoordelijkheid hebben hier. Ouders, sportclubs, politie, buurtteams – iedereen kan bijdragen.”

Twee kanten

“Volwassenen hebben een voorbeeldfunctie. Dat weet iedereen. Wat wij doen, hoe wij elkaar en de kinderen behandelen – dat doet er toe. Dat geldt niet alleen voor ons als onderwijsprofessionals. Het geldt voor iedereen. Het klinkt misschien logisch, maar in de praktijk gaat dit nog wel eens mis. Een jaar of vier geleden kwam een groepje Islamitische jongeren hier vragen of ze stage konden lopen op onze school. Het waren techniekstudenten, dus ik begreep het verzoek in de eerste instantie niet. Wat zouden wij deze jongens kunnen bieden aan leerervaring? Het bleek dat er geen techniekbedrijf in de buurt was dat deze jongens kon of wilde helpen. We hebben ze een stageplek gegeven, uiteraard. Maar ik denk dat hun opleiding en de bedrijven die stagiairs aannemen hier wellicht ook een andere rol in kunnen spelen. Burgerschap gaat ver voorbij het schoolplein, wil ik maar zeggen. Het is de verantwoordelijkheid voor iedereen.”

“Democratie is een historische uitvinding. Er is geen democratisch gen, en democratie zit ook niet ergens in de hersenen.”

Burgerschap op school: agenda of principe?

Burgerschapsonderwijs is zoveel méér dan alleen af en toe een les, een 'moetje' om af te vinken op de toch al overvolle te doen-lijst. Professor Pedagogiek Gert Biesta over verwachtingen en verlangens en de kunst om democratische vaardigheden en kwaliteiten in elk klaslokaal tot leven te brengen. "Democratie is niet een kwestie van 'vrijheid blijheid', maar allereerst van grenzen en begrenzing, zodat we het met elkaar uit kunnen houden."

De discussie over de rol van het onderwijs in het bevorderen van goed burgerschap is niet van recente datum en speelt zeker ook niet alleen in Nederland. De zorg over samenhang in de samenleving speelt in veel landen, net als de roep dat het onderwijs sociale cohesie, integratie en actief burgerschap zou moeten bevorderen. De toenemende zorgen over radicalisering en anti-democratische tendensen versterkt dit beroep op het onderwijs. Op Europees niveau wordt benadrukt dat scholen de 'common values' van Europa moeten overdragen en in Groot-Brittannië ligt er een plicht bij al het onderwijs om fundamentele Britse waarden te onderwijzen. Ook in Nederland wordt gewerkt aan de aanscherping van de burgerschapsopdracht voor het onderwijs, zodat het op zijn minst duidelijk is wat iedere school te doen heeft.

Dat klinkt allemaal mooi, en is natuurlijk ook belangrijk voor de kwaliteit van ons samenleven, maar vanuit het perspectief van de school

voelt het maar al te vaak alsof er weer iets wordt toegevoegd aan een toch al overvolle agenda. Daar komt nog bij dat de verwachtingen zich vooral toespitsen op de school en maar al te gemakkelijk wordt vergeten dat de invloed van de samenleving vele malen groter is dan die van de school alleen. Dat betekent niet dat het onderwijs geen bijdrage kan leveren, maar we mogen niet vergeten dat het onderwijs niet alle problemen van de samenleving kan oplossen – 'schools cannot compensate for society,' zoals de Engelse onderwijssocioloog Basil Bernstein het zo krachtig heeft geformuleerd. Er is, anders gezegd, ook altijd een pedagogische verantwoordelijkheid voor de samenleving als geheel.

Burgerschap: een containerbegrip

Wat ook niet helpt, is dat 'burgerschap' nogal een containerbegrip is, waar heel verschillende definities in schuil gaan. Er is een sociale definitie van burgerschap, waarin burgerschap

Gert Biesta is als *Professor of Public Education* werkzaam bij de *National University of Ireland at Maynooth*, en als *Professor of Educational Theory and Pedagogy* aan de *University of Edinburgh, Schotland*. Tot eind 2020 bekleedde hij de NIVOZ leerstoel voor de Pedagogische Dimensies van Onderwijs, Opleiding en Vorming aan de Universiteit voor Humanistiek. In 2020 werd hij benoemd als lid van de Wetenschappelijke Curriculumcommissie die de komende drie jaar de minister van Onderwijs gaat adviseren over de herziening van het curriculum en de kerndoelen en eindtermen. Gert Biesta's onderzoek richt zich op de theorie en het beleid van onderwijs en opvoeding, met bijzondere interesse voor de relatie tussen onderwijs en democratie.

vooral heeft te maken met sociale cohesie en integratie, wat in de praktijk nogal eens betekent dat minderheden zich moeten aanpassen aan de meerderheid. Op zich is de zorg voor sociale samenhang terecht, maar we mogen niet vergeten dat een samenleving waarin alle neuzen dezelfde kant op wijzen, niet automatisch ook een democratische samenleving is. Denk aan Noord-Korea of voormalig Oost-Duitsland. ⇒

“Democratie is niet ‘vrijheid blijheid’, maar allereerst van grenzen en begrenzing, zodat we het met elkaar uit kunnen houden.”

Daarnaast is er een morele definitie van burgerschap, waarbij de focus ligt op individuele verantwoordelijkheid en het aanspreken van burgers hierop. Dit is bijvoorbeeld de discussie over actief burgerschap, waarbij burgers worden opgeroepen actief zorg te dragen voor burens en buurt, en het niet allemaal af te schuiven op de overheid. Ook dit is niet onbelangrijk, zeker omdat de overheid het niet zonder ons kan doen. Maar onderzoek laat ook zien, dat actieve burgers niet automatisch ook democratische burgers zijn.

Het blijft daarom belangrijk burgerschap ook expliciet te verbinden met de democratie, en naast de sociale en de morele definitie van burgerschap ook de politiek-democratische definitie in beeld te houden.

Wat is democratie?

In zekere zin is het antwoord op bovenstaande vraag eenvoudig: democratie gaat over de deelname van iedereen (de 'demos') aan bestuur en besluitvorming (het Griekse woord 'kratein'). Abraham Lincoln gaf de mooie definitie van democratie als de *'government of the people, by the people and for the people'*. Winston Churchill noemde het de *'worst form of government ... except for all other forms tried so far'*. Daarmee gaf hij aan dat democratie lastig kan zijn, maar dat alle alternatieven die tot nu toe zijn bedacht altijd slechter uitpakken. Democratie heeft enerzijds te maken met gelijkheid – het geeft iedereen een gelijke stem in besturen en beslissen. Daarnaast wordt in het

moderne democratiebegrip daar altijd het principe van vrijheid naast gezet. Democratie – of nauwkeuriger: liberale democratie – wil de vrijheid van iedereen waarborgen en wil er zorg voor dragen dat iedereen in gelijke mate van die vrijheid gebruik kan maken.

Het is belangrijk om niet te vergeten dat democratie een historische uitvinding is. Er is geen democratisch gen, en democratie zit ook niet ergens in de hersenen. Dat betekent dat niet ieder weldenkend mens automatisch ook enthousiast is over de democratie. Democratie is een manier waarop we als mensen ons samenleven vorm proberen te geven, vanuit de gedachte dat er een veelheid aan visies op het goede leven is. Democratie ziet pluraliteit en diversiteit dus als positief, en probeert daar zoveel mogelijk ruimte aan te bieden, en iedereen die ruimte in gelijke mate te geven. Naast vrijheid en gelijkheid gaat het in de democratie daarom ook om solidariteit. Het gaat er niet alleen om mijn eigen vrijheid zo groot mogelijk te maken. Democratie vraagt ook dat we zorg dragen voor elkaars vrijheid.

Een kwestie van kiezen?

Democratie geeft aan iedereen een stem, en geeft die stem in gelijke mate. Daarmee kan snel de indruk ontstaan dat democratie een kwestie van kiezen is, en dat het bij democratisch kiezen gaat om het principe van *'meeste stemmen gelden'*. Tot op zekere hoogte is dat correct, maar er moeten wel een aantal kanttekeningen bij worden gemaakt.

De eerste is dat iedere meerderheid ook altijd minderheden creëert – er zijn altijd *'winnaars'* en *'verliezers'*. In een democratie kunnen de verliezers niet zomaar afgeschreven worden. Ze maken immers net zo goed deel uit van de plurale democratische samenleving. Democratie gaat dus niet alleen om de macht van de meerderheid, maar impliceert ook een zorg voor minderheden. De winnaar moet zich altijd bekommeren om de verliezers. In de democratie gaat het er immers om dat winnaars en verliezers het met elkaar uithouden of, positiever gezegd, proberen op een goede manier met elkaar samen te leven.

De tweede kanttekening bij de idee dat democratie slechts een kwestie van kiezen zou zijn, heeft te maken met het feit dat de democratie grenzen stelt aan wat mensen kunnen kiezen of, nauwkeuriger gezegd, aan wat mensen willen of verlangen. Democratie wil iedereen zo veel mogelijk vrijheid bieden, maar wil dat in gelijke mate doen. Dat betekent dat wanneer de vrije keuze van de ene mens of groep de vrijheid van een andere mens of groep zou inperken, er een probleem is. Dit is de reden waarom in meer recente discussies over democratie is benadrukt dat democratie niet zozeer een kwestie van het optellen van preferenties is – zeg maar wat je wilt, en dan geven we de meerheid haar zin – maar eigenlijk gaat om de vraag welke wensen en verlangens van individuen en groepen collectief *'gedragen'* kunnen worden.

In meer theoretische taal betekent het dat in de democratie niet het ⇒

“Democratie is een manier waarop we als mensen ons samenleven vorm proberen te geven, vanuit de gedachte dat er een veelheid aan visies op het goede leven is.”

eigen belang voorop kan staan, maar dat eigen belang altijd 'gewogen' moet worden in het licht van het collectieve belang. Dat is niet altijd prettig, vooral niet als het collectieve belang vraagt dat we ons eigen belang – onze eigen wensen en verlangens – inperken of omvormen om het met elkaar uit te kunnen houden. Over deze kwestie zijn dikke boeken vol geschreven. In de literatuur staat het bekend als het idee van 'deliberatieve democratie.' Maar The Rolling Stones hebben het eigenlijk heel scherp en heel simpel onder woorden gebracht, omdat in de democratie 'you can't always get what you want'. Democratie is dus niet een kwestie van 'vrijheid blijheid', maar allereerst van grenzen en begrenzing, zodat we het met elkaar uit kunnen houden.

Het democratische principe is het pedagogische principe

Hiermee komt het centrale principe van de democratie in beeld, namelijk dat democratisch samenleven een 'wereldse' manier van bestaan van ons vraagt. Niet louter gedreven door onze individuele wensen en verlangens, maar steeds weer met de vraag hoe mijn of onze wensen en verlangens zich verhouden tot de wensen en verlangens van anderen. En ook: hoe we via het bevragen en waar nodig omvormen en inperken van onze wensen en verlangens kunnen komen tot datgene wat we met elkaar als wenselijk en 'verlangbaar' kunnen zien?

Wat interessant is, is dat deze centrale democratische uitdaging (het democratische principe)

tegelijkertijd ook de centrale pedagogische uitdaging is (het pedagogische principe). Immers in het verschil tussen simpelweg achter je eigen verlangens aanlopen of de vraag met je mee dragen welke verlangens die bij jezelf opkomen 'verlangbaar' zijn en welke niet, ligt het onderscheid tussen een niet-volwassen en volwassen manier van in de wereld zijn. Zoals de Franse pedagoog Philippe Meirieu het zo mooi zegt: 'pedagogiek is het complexe werk om kinderen te helpen los te komen van de logica van verlangens'. Dat is niet om die verlangens te onderdrukken, maar om in de veelheid van verlangens juist die verlangens te vinden die gaan helpen bij goed leven en goed samenleven.

Pedagogiek is daarbij geen kwestie van kinderen vertellen wat ze wel of niet zouden mogen of moeten verlangen. Pedagogiek is het trage werk om de vraag welke van mijn verlangens nastrevenswaardig zijn tot een levende vraag te maken die kinderen en jongeren hun leven lang met zich mee willen dragen.

Het werken aan die vraag is een levenslange uitdaging. We mogen niet veronderstellen dat zogenaamde 'volwassenen' dit al in de vingers hebben en dat kinderen daartoe (nog) niet in staat zijn. We zien maar al te veel voorbeelden van 'volwassenen' die nog steeds alleen bezig zijn met hun eigen verlangens. En andersom zijn er tal van voorbeelden van jonge mensen die dat niet doen en in die zin veel volwassener in de wereld staan.

Werk maken van burgerschap is werken aan volwassen willen zijn

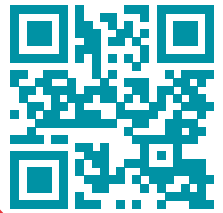
Wanneer we op deze manier naar burgerschap en democratie kijken, is duidelijk dat alleen 'lessen in burgerschap' niet voldoende is. Minstens zo belangrijk is dat we kinderen en jongeren helpen en enthousiasmeren om op deze manier naar hun plek in de wereld te kijken door ze te stimuleren hun eigen wensen en verlangens te 'toetsen' aan de buitenwereld. Zo ontdekken ze dat in die wereld niet alles mogelijk is. Grenzen ontmoeten en begrenzing begrijpen is een belangrijke manier om werk te maken van burgerschap.

Dat werk begint met het ervaren en ontmoeten van weerstand. De materiële weerstand die we vinden in het werk van klei, steen, verf en hout, waarmee we natuurlijk van alles kunnen maken, maar waar het materiaal niet alles toelaat. De levende weerstand die we ervaren in onze omgang met planten en dieren, waar we niet zomaar onze wil aan kunnen opleggen en die eigenlijk vooral zorg van ons vragen. En de sociale weerstand die we ontmoeten in de omgang met andere mensen, en die we kunnen oefenen in zang, sport, toneel, enzovoorts. Zo bezien biedt goed onderwijs een scala aan mogelijkheden om het democratische principe te oefenen. Daar moeten we ook over praten, maar we moeten wel iets hebben om dat gesprek over te voeren. Het is dus belangrijk dat we de ervaring vullen en voeden, en niet onmiddellijk denken dat burgerschap een kwestie van debatteren en argumenteren is. ⇨

Democratisch burgerschap blijft een uitdaging, voor de school en ook voor de samenleving. Wanneer we die uitdaging louter als een 'agenda' zien die door de school uitgevoerd moet worden, wordt burgerschapsonderwijs al snel een extra last en belasting. Als we breder kijken naar het democratische

principe, en dus niet gefixeerd blijven op expliciete lessen, zien we vooral veel mogelijkheden om dat in het onderwijs vorm te geven.

"Zo gezien is burgerschapsonderwijs integraal onderdeel van onderwijs dat haar pedagogische opdracht serieus neemt."

Scan de QR-code en bekijk de **lezing** van **Gert Biesta**

(advertentie)

trainingsaanbod

Samenleven op School: met ruimte voor verschil

'Iedereen is welkom'. Het klinkt zo simpel, maar dat is het niet altijd. Soms botsen culturen. Soms heb je te maken met verschillende gewoontes. Denk aan een oudergesprek wat ongemakkelijk verloopt tot kinderen die elkaar onderling (onbedoeld) kwetsen.

Iedereen heeft een andere opvoeding, identiteit en cultuur. Op school komt alles samen en leren kinderen omgaan met deze verschillen. Voor de ogen van de leraren. Dat gaat vaak goed, maar niet altijd. Hoe geef je hier sturing aan, ook als het spanningen met zich meebrengt?

In een democratische en diverse samenleving is er ruimte voor verschillen en dat vraagt leren welke grenzen het speelveld kent in de oefenplaats die de basisschool is.

'Samenleven op School: met ruimte voor verschil' is een praktische **teamtraining** waar je aan de slag gaat vanuit je eigen schoolsituatie en waarin **theorie en praktische oefeningen** elkaar afwisselen. Ook wordt er gewerkt met een trainingsacteur.

Het uitgangspunt is: de school is een veilige plek, waar iedereen welkom is. Leraren zijn daarin de verbindende schakel.

Lees hier meer over op:

www.schoolveiligheid.nl/trainingsaanbod

Vraag deze gratis training aan via:

helpdesk@schoolveiligheid.nl

‘Aandacht voor burgerschap is bijna voorwaardelijk hier’

Basisschool Manjefiek, onderdeel van een breder kindcentrum, ligt in een Maastrichtse wijk die bezig is zich te ontworstelen aan het stempel ‘probleemwijk’. De basisschool draagt daar een steentje aan bij. “We zijn een vreedzame school en sinds een jaar bezig om een vreedzame wijk te creëren”, legt directrice Yvonne Stegen uit. Zij en haar team voeren het vreedzame concept overal door. “Dit is meer dan een les. Dit is een manier van leven.”

Door: Miriam Bruinooge

Fusie

“In 2014 gingen we een fusie aan met een andere basisschool. Dat was een goed moment om te bepalen hoe we vorm gingen geven aan de opdracht om de leerlingen te helpen bij het ontwikkelen van democratisch burgerschap en sociale en maatschappelijke competenties. De vreedzame school sloot aan bij onze eigen ambities. We stelden een speciale coördinator aan, later ook een werkgroep, om ervoor te zorgen dat de aandacht niet zou verslappen. We realiseerden ons dat dit niet iets was dat we in een lesje konden geven, dit is iets dat je moet voorleven. Elke dag, elk moment, voor ieder kind. Aandacht voor burgerschap is bijna voorwaardelijk voor de leraren die hier werken. Niet dat we daar een probleem mee hebben, integendeel. Ik ben gezegend met een zeer bevlogen en betrokken team.”

Proeve van bekwaamheid

“Kinderen bij ons op school krijgen meer taken naarmate ze ouder zijn. In groep zes krijgen leerlingen bijvoorbeeld de taak om spelletjes te organiseren bij de kleuters. Dan nemen ze ook echt de leiding – zij bepalen wat er gebeurt. In groep zeven krijgen leerlingen de opdracht om de sportdag te organiseren. Van A tot Z, dat is best een uitdaging. Daar bereiden we ze wel op voor hoor, maar het is een goede manier om te leren dat er veel beslissingen komen kijken bij het organiseren van een event. En in groep acht volgt de apotheose: dan organiseren de leerlingen helemaal zelfstandig een high tea voor alle hulpouders en vrijwilligers. Dat zijn makkelijk twintig tot dertig mensen. Daar zijn ze verantwoordelijk voor, van ons ontvangen ze alleen de financiële hulp. Dus moeten ze echt aan alles denken: waar doen we dat? Je zet je

gasten niet zomaar in een klas, dat moet er wel een beetje leuk uitzien. Wat serveer je ze? En wat als ze nog een keer koffie of thee willen? De logistiek ligt er niet om – een goede les. En heel gezellig.”

Reflectie

“Kinderen kunnen altijd iets leren, bij alles wat ze doen. Daarom vragen we ze te reflecteren op een aantal bezigheden. We hebben bijvoorbeeld een goede relatie met het woonzorgcentra in de wijk. Elke maand is er een gezamenlijke activiteit waarin elke groep een keer gaat. Om spelletjes te doen bijvoorbeeld. Dat is leuk, voor de bewoners en voor onze leerlingen. Maar leuk is op zichzelf niet genoeg, er valt ook iets te leren. Dus vragen de leerlingen om achteraf te reflecteren; hoe vonden ze het gaan? Wat vonden ze moeilijk? En waarom? En zo doen we dat op school ook. In groep acht is er een groep die verantwoordelijk is voor het uitdelen van het schoolfruit. Leuke klus, maar ook daar vragen we ze achteraf hoe het ging. Want stel dat er te weinig bananen zijn voor iedereen? Hoe los je dat op? Snijd je ze in stukken? Dan worden ze bruin, dus nee. Hoe dan wel? Van reflectie valt ontzettend veel te leren.”

Wijk

“Onze wijk kent uitdagingen, dat is geen geheim. We zijn op de goede weg, maar het kan altijd ➔

beter. Daarom gingen we ongeveer een jaar geleden om de tafel met bijvoorbeeld welzijnswerk, kinderopvang, de gemeente en zelfs de wijkagent. Iedereen bleek ontvankelijk voor het vreedzame concept, dus nu zijn we bezig om een vreedzame wijk te creëren. Waar iedereen dezelfde taal spreekt, dat is wel zo duidelijk voor de kinderen. En vermoedelijk heeft dat ook een beter effect op de langere termijn. We hebben

zelfs subsidie gekregen van de provincie, dat geeft wel aan dat de betrokkenheid groot is.”

Aansluiting

“De aansluiting op het voortgezet onderwijs? Misschien vraag je het aan de verkeerde. Als ouder van een zoon in twee atheneum sta ik soms versteld van de aanpak op het voortgezet onderwijs. Nu leent de inrichting van het VO zich er ook niet echt voor, met een andere leraar per

vak, maar ik geloof niet dat alles in het systeem om het kind draait. Waar we hier een veilige, warme omgeving maken voor alle kinderen, is daar niet direct oog voor de behoeften en achtergronden van leerlingen. Dat geldt vast niet voor alle middelbare scholen, maar ik vermoed dat er nog wel een slag te maken is als het gaat om een voortzetting van de burgerschapslessen.”

“Ik ben
gezegd
met een zeer
bevlogen en
betrokken
team.”

“Van reflectie valt ontzettend veel te leren.”

Commissies

“We zijn al ver, dat durf ik wel te zeggen. Ik denk ook niet dat we veel zullen veranderen nu de overheid deze aanscherping doorzet. Maar we blijven ons wel ontwikkelen, we

staan niet stil. Zo zijn we sinds kort begonnen met commissies waar leerlingen zich bij kunnen aansluiten. Neem bijvoorbeeld de herinrichting van het schoolplein. We vragen de leerlingen wie zich geroept voelt

daarover mee te denken. Kinderen kunnen vervolgens solliciteren om een plekje in de commissie te bemachtigen, en dan zijn ze een volwaardige gesprekspartner. Zoals het hoort.”

(advertentie)

Hoe gaan wij op school met elkaar om?

Soms zijn voorbeelden uit de dagelijkse praktijk het beste aanknopingspunt om met elkaar in gesprek te gaan over **wat nu wél acceptabel gedrag is en wat niet**. Waarden en normen straal je uit in elk gedrag dat je tolereert, begrenst en voorleeft. Het vormt de cultuur van de school. Dit is ‘het normaal’ in de omgang. **Niet alle grenzen en verwachtingen zijn binnen de school voor iedereen helder.** Soms zijn ze multi-interpretabel of in verschillende situaties buigzaam.

Met het spel ‘Gedragen Gedrag’ ga je **spelenderwijs met elkaar in gesprek** om samen te komen tot gedragen gedragsregels: **zo doen wij het hier.**

In de webshop op www.schoolveiligheid.nl, is het spel te koop.

Ben je ook bezig met het vormgeven van burgerschap op school?

Onze ambassadeurs zijn experts in het ondersteunen van scholen bij het zetten van de volgende stap!

We zijn er voor jou.
Scan de QR-code en kom in contact.

"Zij **helpen** basisscholen en besturen door het **geven** van **advies** op maat over burgerschap. Zij **voeren gesprekken** met schoolbesturen, stichtingen, scholen en directies. Hierbij **ondersteunen** zij **scholen** hun eigen verhaal te ontwikkelen en een stap verder te zetten in het doelmatig en samenhangend vormgeven van burgerschap op hun school."

ONZE AMBASSADEURS BURGERSCHAP OP DE BASISCHOOL...

Danielle Andrien

"Zorgen voor zicht op inzicht, overzicht en het formuleren van uitzicht en dan met actie aan de slag."

Mark Bos

"Het concreet verbinden van verschillende niveaus is waar ik voor sta."

Maartje Reitsma

"Om zo een missie van de school ook dagelijks zichtbaar, voelbaar en merkbaar te maken."

Esther van den Berg

"Voor een effectief verbeterproces is inzicht hebben in het aanbod en de kwaliteit cruciaal."

INZICHT GEVEN

DIT DOEN WIJ

INFORMEREN

ONDERSTEUNEN

VERBINDEN

*Tij en ik zijn samen wij
Wij zijn samen op de wereld
Op de wereld zijn jij en ik
Samen met een ander
Een ander is ook een ik en
Een ander is ook een jij
Zo zijn wij ook weer samen
Samen zijn we wij*

“Burgerschap is niet alleen verplicht maar ook leuk om mee aan de slag te gaan.”

Bouw je eigen verhaal!

Dit magazine boordevol inspirerende artikelen en schoolvoorbeelden op het terrein van burgerschap, wordt je aangeboden door het project Burgerschap op de Basisschool.